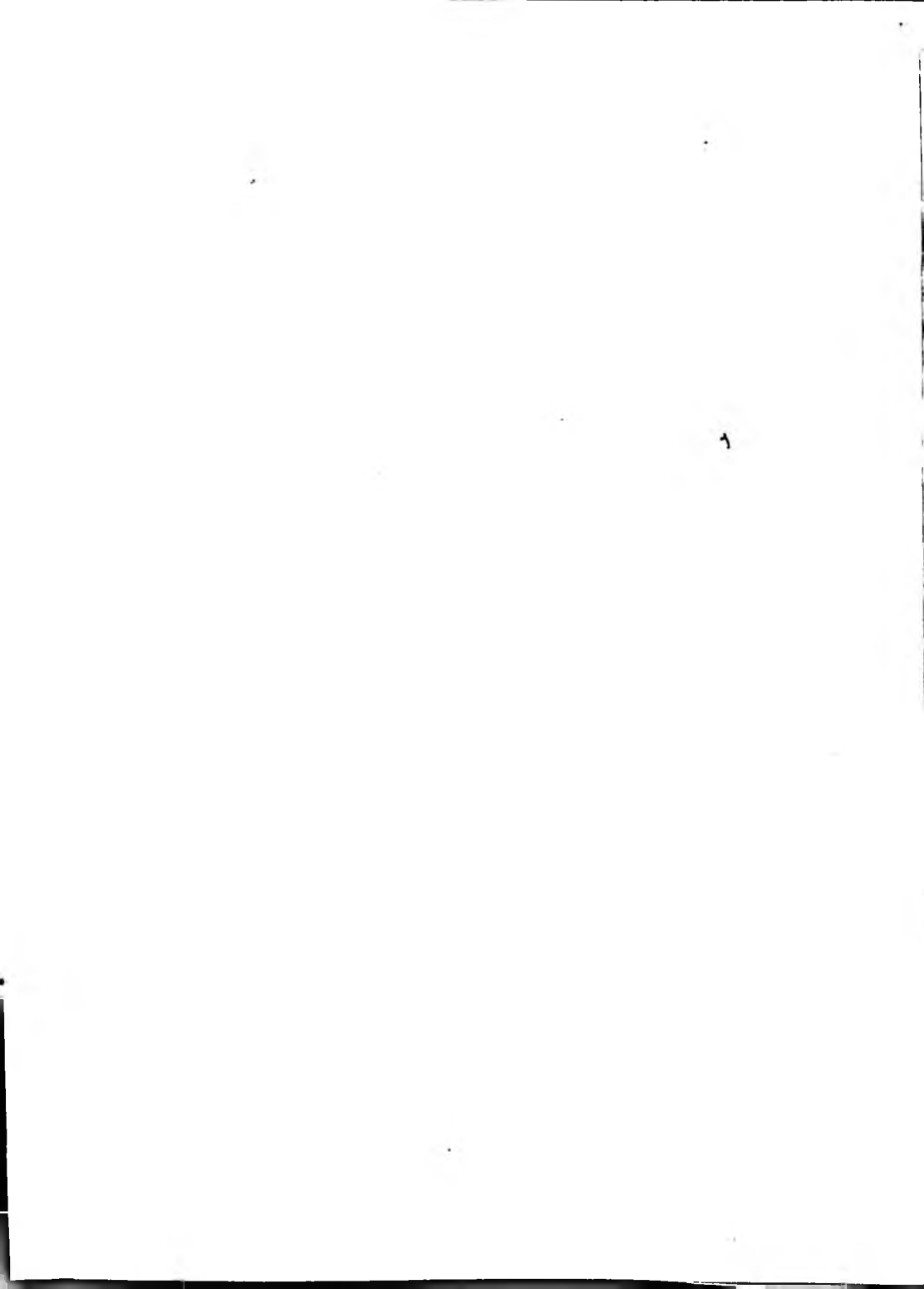

САНОАТ СТАТИСТИКАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Ҳ.НАБИЕВ

САНОАТ СТАТИСТИКАСИ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлирнaro илмий-устубий бирлашмалар фаолия-
тини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртлирининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

31/08/14
H-13

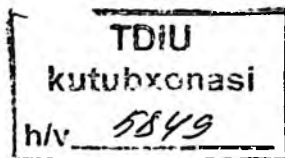
THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

H.NABIEV

INDUSTRIAL STATISTICS

This manual is recommended by the group of "regulating the activities of scientific organizations of higher education" of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

© Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

Набиев Х. Саноат статистикаси - (Ўқув қўлланма) - Т.: ТДИУ, 2004 – 96 бет.

Ўқув қўлланма «Статистика» фанининг муҳим тармоғи — «Саноат статистикаси» масалаларига бағишланган. Унда саноат статистикасининг предмети, усуллари ва вазифалари, саноатнинг ўзига хос технологик хусусиятлари баён этилган, шу тармоқ маҳсулоти статистикаси ўргатилган.

Маълумки, саноатда ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун 4 омил қатнашиши шарт: ишчи кучи, асосий капитал, айланма капитал ва тадбиркорлик. Қўлланмада шу омилларни статистик ўрганиш усуллари, кўрсаткичлар тизими, уларнинг методологияси батафсил ёритилган ва таҳлил қилинган, маҳсулот таннархи ва молиявий натижа кўрсаткичларига алоҳида эътибор берилган.

Қўлланма статистика таълими йўналиши бўйича таҳсил олаётган бакалаврлар ва магистрлар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., профессор Холмўминов Ш.Р.

Тақризчилар: и.ф.н., доцент Аюбжонов А.Х.;

и.ф.н., доцент Набихўжаев А.П.;

проф. Ҳамроев М.Я.

Nabiev H. Industrial statistics. (Manual) – T.: TSEU, 2004 – 96 pages.

In this manual the essence , types and tasks of industrial statistics , its technological characteristics are explained, firstly the production statistics of this branch is given.

For organizing production in industry four factors are important: manpower, main capital, circular capital and entrepreneurship. The manual explains statistical studying methods , indicators structure, methodology of the above given important factors. The cost of good and financial results indicators are also explained.

The manual is for the bachelor and masters students majoring in Statistics .

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh. R.

References: candidate of economic science
- Ayubjonov A.H.;
candidate of economic science
Nabihojaev A.P.;
prof. Hamraev.M.Y.

КИРИШ

«Саноат статистикаси» «Статистика» фанининг таркибий қисмларидан биридир. Бозор муносабатлари шароитида у саноат тармоғи (фирма, корхона) даражасида воқса-ҳодисаларнинг миқдор ва сифат жиҳатларини бир-биридан ажратмаган ҳолда ўрганади; ишлаб чиқариш, бошқариш, сотиш, ташқи иқтисодий алоқалари моҳияти асосида фирма кўрсаткичлар тизими методологиясини, уларни жамлаб, тармоқ даражасида кўриб чиқиш, шунингдек, бу кўрсаткичлар орасидаги боғланишларни, улардан иқтисодий статистик таҳлилда фойдаланиш йўллариини ўргатади.

«Саноат статистикаси» ўз йўналишидан келиб чиқиб, назарий, услубий, тарбиявий ва амалий жиҳатдан муайян вазифалар амалга оширилишини кўзда тутати.

Уқув жараёнида талабалар:

- «Саноат статистикаси» фанининг предмети ва усуллари ҳамда «Статистика»нинг бошқа тармоқлар билан алоқадорлиги;

- саноат тармоғи фаолиятини аке этирувчи кўрсаткичларни тузиш принциплари, уларнинг таркиби ва ўзаро боғлиқлиги ҳақида;

- кўрсаткичларни ҳисоблаш методологияси, фирмаларда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, уларни ишлаб чиқариш учун қилинган харажатлар ва молиявий натижалар, ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичларини аниқлаш йўллари ҳақида пухта билим ва малакага эга бўлишлари лозим.

Услубий вазифалари саноат (корхона, фирма) тармоғи фаолиятини аке этирувчи кўрсаткичлар тизимини аниқлаш услубияти ва уларнинг моҳиятини ўргатишдан иборат.

Тарбиявий жиҳатдан. Иқтисодий таълим йўналишларидаги бакалавр, магистрларда ўз касбига меҳр уйғотиш, ҳужжатлар тўғри тайёрланишига масъуллик туйғусини шакллантириш, вақт омилининг қадрига етиш кўникмасини, ўз малакаси ва илмини оширишга интилишни кучайтиришдир.

Ушбу фанни ўрганган талаба амалий жиҳатдан:

- саноат тармоғи статистик кўрсаткичлар тизимини аниқлаш ва таҳлил қилишга;

- улар асосида хулосалар чиқариб, амалий счымлар топшга;

- бозор муносабатлари шароитида фирмалар, корхоналар, ҳиссадорлик жамиятлари иқтисодийнинг хар томонлама тадқиқ қилишга қобил бўлиши лозим.

I боб

«САНОАТ СТАТИСТИКАСИ»НИНГ ОБЪЕКТИ, ПРЕДМЕТИ, УСУЛИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. «Саноат статистикаси» ва унинг бошқа ижтимоий фанлар билан алоқаси

Табият ва жамиятдаги ҳар қандай ҳодиса, воқеа миқдор ва сифат тарафига эга бўлиб, унинг сифат тарафини «Кимё», «Физика» ва «Биология» каби табиий фанлар, миқдор тарафини эса ижтимоий фанлар, шу жумладан, «Ижтимоий-иқтисодий статистика» фани ўрғанади. «Ижтимоий-иқтисодий статистика» фани икки қисмдан; жамиятдаги жараёнларни ўрғанувчи «Ижтимоий статистика» ва иқтисодий жараёнларни ўрғанувчи «Иқтисодий статистика»дан иборат.

«Иқтисодий статистика» ҳам ўз навбатида, икки қисмдан: миллий иқтисодиётни яхлит ҳолда ўрғанувчи «Макроиқтисодий статистика» ва айрим тармоқлар ва уларнинг айрим ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи субъекти фаолиятини ўрғанувчи «Микроиқтисодий статистика»дан ташкил топган.

«Саноат статистикаси» «Ижтимоий-иқтисодий статистика»нинг муҳим тармоғи бўлиб, у саноат тармоғида юз бераётган жараёнлар, қонуниятлар ва боғланишларни ўрғанади.

«Саноат статистикаси» «Философия», «Иқтисодиёт назарияси» ва «Статистика» фанлари умумий қондалари асосида бошқа фанлар билан ҳамбарчас боғланган ҳолда саноатнинг ривожланиш жараёнини ифодалайдиган кўрсаткичлар ва белгилар тизimini ишлаб чиқади, бу кўрсаткичларнинг иқтисодий моҳиятини аниқлайди, яъни статистик ҳисобот ва таҳлиlining назарияси ҳамда ва методологиясини яратади, статистик маълумотларни йиғиш, қайта ишлаш, таҳлил қилиш қондаларини амалиётда қўллаб, уни янада равшанлаштиради ва ривожлантиради.

1.2. «Саноат статистикаси»нинг ўрғаниш объекти

Ҳар қандай жамият яшовчанлигининг асоси моддий нсъматлар ишлаб чиқариш ҳисобланади. Улар халқ хўжалигини моддий нсъмат ишлаб чиқарадиган соҳаси тармоқларида (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва ҳоказолар) яратилади. Моддий нсъматлар яратадиган соҳа тармоқлари орасида асосий ўринни саноат тармоғи эгаллайди. Унда халқ хўжалигининг ҳамма тармоқлари учун машина ва ускуналар ишлаб чиқарилади, хом ашё, ёқилғи қазиб

олинади, электр энергияси, кимёвий маҳсулотлар, қурилмиш маҳсулотлари, меҳнат предметларининг асосий қисми ҳамда мамлакат мудофааси жиҳозлари тайёрланади.

Саноат моддий неъмат ишлаб чиқарадиган тармоқ бўлиб, унда инсоннинг меҳнати табиий бойликларни қазиб олиш ва уларни қайта ишлашга қаратилган. Саноат ишлаб чиқаришига, шунингдек, саноат маҳсулотларини такрор қайта ишлаш ва саноат характеридаги хизматлар ҳам киради.

Юқоридаги таърифдан келиб чиқиб, саноатни икки тармоққа — қазиб олувчи саноат ва қайта ишловчи саноат тармоқларига ажратиш мумкин.

Саноат тармоғи ишлаб чиқаришнинг хусусиятларига қараб, қуйидагича таснифланади: электроэнергетика, ёқилғи саноати (нефтни тортиб олиш, қайта ишлаш, газ, кўмир ва ҳ.к.); қора металлургия, рангли металлургия, кимё ва нефть-кимё саноати, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноати, ёғочни қайта ишлаш ва целлолоза — қоғоз саноати, қурилмиш материаллари, оёна, чинни ишлаб чиқариш саноати, снгл саноат, озиқ-овқат, микробиология, ун-крупа ва см, тиббиёт ва полиграфия саноатлари.

1.3. «Саноат статистикаси»да ҳисобот бирлиги ва кузатиш бирликлари

«Саноат статистикаси» ўз объектини ўрганишда, аввало, ҳисобот бирлиги ва кузатув бирлигини ажратишни тақозо қилади. Бунда ҳисобот бирлиги саноат корхонаси ҳисобланади. У қуйидаги талабларга жавоб беради:

- маъмурий-хўжалик мустақиллигига эга;
- ишлаб чиқариш техник бирлиги эга.

Биринчи шартнинг моҳияти шундаки, бунда корхона (фирма)нинг банкда ҳисоб-рақами мавжуд, хўжалик фаолиятининг якуний баланси тузилади, фойда ва зарарлар аниқланади ҳамда у бошқа корхона билан битим тузиш ҳуқуқига эга бўлади.

Иккинчи шартга кўра, меҳнат предмети аста-секин қайта ишланади, асосий ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатилади ва асосий ишлаб чиқариш чикиндиларидан фойдаланилади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси саноат тармоғида корхоналарнинг қуйидаги турлари мавжуд:

Корхона юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган мустақил хўжалик юритувчи субъект ҳисобланади. У ўзига мулкчилик ҳуқуқи сифатида тегишли бўлган мулкдан фойдаланади ёки тўлиқ хўжалик юритиш асосида маҳсулот ишлаб чиқаради ва сотади ёхуд маҳсулот анирбошлайди, иш бажаради, хизмат кўрсатади.

Ҳиссадорлик жамияти — устав капитали тенг номинал қийматга эга бўлган маълум миқдордаги акциялар (пай)га бўлинган жамиятдир. Ҳиссадорлик жамияти акцияларни сотиш, шунингдек, жамиятнинг хўжалик юритиш фаолияти, қонуний йўл билан қўлга киритиш ҳисобидан вужудга келган мулк эгаси ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш ширкати — жамоат тадбиркорлигининг ташкилий-ҳуқуқий шаклидир. Унинг ҳар бир аъзоси ширкатга қўшган ҳиссасининг миқдоридан қатъиназар, битта овозга эга, унинг қарзлари бўйича жавобгарлик ширкат уставига белгиланган қонда — ҳолатлар билан чекланган бўлади.

Ижара корхонаси — жами мулкни ижарага олиш асосида тадбиркорлик фаолияти кўрсатадиган корхонадир.

Давлат корхонасининг меҳнат жамоаси ёки бирлашма таркибий бирлиги юридик шахс асосида ижара корхонасини барпо этиш учун мустақил юридик шахс сифатида ижарачилар ташкилотини тузишга ҳақли.

Уюшма (ассоциация) — иқтисодий мустақил хўжалик юритувчи субъектлар ёки бошқа турли молия ташкилотларининг кўпчилиги бирлашган хўжалик юритиш шаклидир. Уюшма ўз таъсисчиси тасдиқлаган устав асосида иш юритади.

Корпорация — бирор бир фаолият кўрсатиш учун бирлашган юридик ёки жисмоний шахслар бирлашуви ва ҳуқуқ субъектини ташкил этувчи юридик шахсдир.

Юқорида қайд этилган корхоналар тузилишини ўрганишда уларнинг бўлимларини таснифлаш муҳим аҳамият касб этади. Улар корхона фаолиятида бажараётган функцияларига қараб, саноат ишлаб чиқариши билан банд бўлган (асосий ва ёрдамчи цехлар) ва банд бўлмаган гуруҳларга (транспорт, қурилиш, умумий овқатланиш ва ҳоказо) бўлинади.

«Саноат статистикаси»да кузатиш бирлиги ўрганиш бўйича олдиндан қўйилган мақсадга қараб ўзгариб туради. Масалан, маҳсулот сифатини ўрганишда ҳар бир маҳсулот ёки маҳсулотлар гуруҳи, ишчи кучини ўрганишда ҳар бир ходим ёки ходимлар гуруҳи кузатиш бирлиги бўлиши мумкин.

1.4. «Саноат статистикаси»нинг предмети ва усули

«Саноат статистикаси»нинг предмети — саноатда юз бераётган оммавий-ижтимоий воқеалар ва жараёнларнинг миқдор томонини сифат томонидан ажратмаган ҳолда (маҳсулот, маҳсулот ишлаб чиқариш омиллари, маҳсулот таннархи ва молиявий натижалар) ўрганишдир.

«Саноат статистикаси» ўз объектини ўрганишда ўзига хос қуйидаги усуллардан фойдаланади:

1) Умумназарий усул — бу, дунёвий философиянинг умумий қоидалари: а) воқеаларни ўзаро боғланишда ва ривожланишда деб қараш; б) воқеаларнинг ижтимоий-иқтисодий турлари мавжудлигини таң олиш; в) сон ўзгаришларининг сифат ўзгаришига олиб келишини таң олиш ва ҳоказолар.

2) Бевосита статистик усуллар: а) статистик кузатиш; б) сводкалаш ва гуруҳлаш; в) мутлақ ва нисбий миқдорлар; г) ўртача миқдорлар ва вариация кўрсаткичлари; д) индекслар ва ҳоказо.

Қисқача хулосалар

«Иқтисодий статистика» икки қисмдан: миллий иқтисодиётни бугунлигича ўрганувчи «Макроиқтисодий статистика» ва унинг айрим тармоқларини ўрганувчи «Микроиқтисодий статистика»дан иборат.

«Саноат статистикаси» «Ижтимоий-иқтисодий статистика»нинг муҳим тармоғи бўлиб, у саноат тармоғини, унда юз бораётган жараёнларни, қонуниятларни ва боғланишларни ўрганади; ягона «Статистика» фанининг муҳим қисми сифатида иқтисодиётнинг йирик сатҳи тармоғи — саноатни ҳар томонлама ўрганади ва чуқур таҳлил қилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Саноат статистикаси»нинг ўрганиш объекти нима?
2. «Саноат статистикаси»нинг предмети, усули ва вазифалари нималардан иборат?
3. Ишлаб чиқариш тармоқларида саноат қандай ўрин тутади ва қандай аҳамиятга эга?
4. Республика саноат тармоғи статистика кўзгусида қандай аҳамиятга эга?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат статистикаси тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунилари, 2002й., 14 декабр.
2. Госкомпрогнозстат. Государственная программа перехода Республики Узбекистан на принятую в международной практике систему учета и статистики. Утверждена Каб.Мином. Республики, 14 сентября 1994. № 344.
3. Финансовое законодательство Республики Узбекистан. Т-10 -Т., 1994-96.
4. Законодательство Республики Узбекистан о внешне-экономической деятельности. Т.6 —Т.: Шарқ, 1995.
5. Таможенное законодательство Республики Узбекистан, -Т.: Шарқ, 1995.
6. Питер Фон Дер Липпе. Экономическая статистика. Учебник. Перевод с нем. Издатель: Федеральное статистическое управление Германии. 1995.
7. Экономическая статистика. Учебник. Под ред. В.М.Проскураянова, М.Н.Фреймунд, М.Р.Этдельман. 3-е изд. -М.: Финансы и статистика, 1983.
8. М.М.Новиков, И.Е.Теслюк. Макроэкономическая статистика, Часть I и II. Учебное пособие, Минск, Изд. БГЭУ, 1996.

II боб

САНОАТ МАҲСУЛОТИ СТАТИСТИКАСИ

2.1. Саноат маҳсулоти ҳақида тушунча ва унинг тайёр бўлиш жараёни

Жамият аъзолари эҳтиёжларини ва ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондириш учун керак бўлган истеъмол қийматлар маҳсулот деб аталади. Саноат корхоналари маҳсулоти икки хил кўринишда юзага келади:

Маҳсулот - технологик усул ёрдамида хом ашё ва материаллардан олинадиган булом бўлиб, истеъмол қийматиغا эга, у ёки бу талабни қондиради.

Хизмат — маҳсулотнинг натурал булом шаклини ўзгартирмайди, унинг бирламчи қийматиغا қиймат қўшмайди, лекин истеъмолчи шу хизматни амалга оширишдан манфаатдор ва унинг қийматини тўлайди. Масалан, товарни ташини, жойлаши, таъмирлаш ва айрим маҳсулотлар истеъмол қийматининг ортиши (текислаш, хромлаш ва ҳ.к.), товарни реклама қилиши; уни сотишни ташкил этиши ва ҳ.к.лар.

Саноат тармоғида яратилган маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматлар йиғиндиси саноат маҳсулотини ташкил этади. Аммо саноат корхонасидаги ҳар қандай моддий нсбмат ва кўрсатилган хизмат ҳам корхона маҳсулоти ҳисобланмайди.

Фақатгина корхонанинг тўғри, фойдали фаолияти натижаси маҳсули бўлган маҳсулот саноат маҳсулоти деб аталади. Шунинг учун саноат маҳсулотига қуйидагилар киритилмайди:

- ишлаб чиқариш чиқиндилари;
- ишлаб чиқаришдаги брак;
- капитал қурилиш бўлими, умумий овқатланиш, ёрдамчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари — бошқа тармоқларнинг маҳсулотлари;
- корхонада сотилган ортиқча асосий ва оборот фондлари — фаолиятнинг натижаси эмас.

Саноат ишлаб чиқариши жараёни маълум даврни ўз ичига олади ва шу даврда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар тайёр бўлиш даражасига қараб қуйидагича бўлади:

Тайёр маҳсулот — қайта ишловни талаб этмайдиган, қадоқланган, стандартга мос, тайёр маҳсулотлар омборига юборилган, сотишга ёки ишлаб чиқарувчининг ёрдамчи хўжаликларига юборишга мўлжалланган маҳсулотдир.

Яримфабрикатлар — тайёрлов устахоналарининг бирида

техник жиҳатдан ишлаб бўлинган, лекин келажакда шу заводнинг бошқа цехларида ишлатилиши ёки четга сотилиши мумкин бўлган маҳсулотлардир. Масалан, металлургия заводидаги чуян.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш — ишлаб чиқаришга киритилган, лекин қайта ишлаш ҳали тугалланмаган маҳсулотлардир. Масалан, йиғув цехидаги машина.

2.2. Саноат маҳсулоти ҳажмини аниқлаш усуллари

Маҳсулот статистикаси, аввало, ишлаб чиқариш маҳсулотининг умумий ҳажмини ҳисобга олиши керак. Бунинг учун берилган маълумотларга ёки қўйилган вазифага қараб маҳсулот ҳажми куйидаги усулларда ўлчанади:

- натурал усул;
- шартли натурал усул;
- қиймат усули.

Маҳсулот ҳажми натурал усулда ҳисобланганда, у натурал кўрсаткичларда ифодаланади. Масалан, тонна, дона, метр ва ҳ.к. Бу усулда фақат бир корхона ёки тармоқ маҳсулоти ҳажмини сифатини ҳисобга олмаган ҳолда аниқлаш мумкин.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотни натурал усулда ҳисоблаш учун корхоналарда мавжуд бўлган маҳсулотлар номенклатураси (рўйхат) да ҳар бир маҳсулотнинг ўлчов бирлиги кўрсатилади.

Шартли натурал усулда, маҳсулотнинг ҳам ҳажми, ҳам сифати эътиборга олинади. Бунда маҳсулотларнинг ҳар хил тури бир хил ўлчов бирлиги сифатида қабул қилинади.

Масалан, яхна ичимликлар ишлаб чиқарувчи корхонада куйидаги миқдорда минерал сувлар ишлаб чиқарилган бўлсин:

1000 та — 1,5 л.лик идишда;

600 та — 1,00 л.лик идишда;

400 та — 0,5 л.лик идишларда.

Булар натурал кўрсаткич. Бунда шартли натурал кўрсаткичга ўтиш учун ҳамма идишлар 0,5 л.ликка ўтказилади. Бунинг

учун коэффициентлар аниқланади: $\frac{1,5}{0,5} = 3,0$; $\frac{1,5}{0,5} = 3,0$. Ишлаб чиқариш ҳажми шу коэффициентларга кўпайтирилиб, барча идишлар 0,5 л.ликка айлантирилади: $1000M3 = 3000$; $600M2 = 1200$; $400M1 = 400$. Шундай қилиб, корхонада 4600 та 0,5 литрлик идишда ($3000 + 1200 + 400$) минерал сув ишлаб чиқарилган.

Маҳсулотни қиймат усулида ифодалаш ҳар хил турдаги маҳсулотлар бўйича умумий кўрсаткични аниқлаш имконини беради. Қийматни пулда ифодалашда баҳо системасидан фойдаланилади.

Саноат маҳсулотини пул шаклида ифодалаш ҳар хил маҳсулотларни, шунингдек, ҳар хил корхоналар ва тармоқлар маҳ-

сулотларини қўшиш имкониятини беради. Саноат маҳсулоти корхоналар ва уй хўжаликлари шароитида ишлаб чиқарилади ва қиймат усулида қуйидагича ифодаланади:

$$Q = p \cdot q$$

Бунда: p - маҳсулот бирлиги баҳоси; q - маҳсулот ҳажми. Саноат маҳсулоти ҳажми ва улар динамикаси индекси усули ёрдамида аниқланади:

1) Маҳсулот қиймати индекси:

$$I_q = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_0};$$

Бунда: p_0, p_1 маҳсулотнинг базис ва жорий даврдаги баҳоси; q_0, q_1 - маҳсулотнинг базис ва жорий даврдаги натурал кўринишдаги ҳажми.

2) Ишлаб чиқарилган маҳсулот баҳоси индекси:

$$I_p = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}$$

3) Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг физик ҳажми индекси:

$$I_q = \frac{\sum p_0 q_1}{\sum p_0 q_0}$$

Бу индекслар орасида қуйидагича боғланиш мавжуд:

$$I_Q = I_p \cdot I_q$$

Ишлаб чиқарилган маҳсулотлари ҳажмини икки хил усулда ҳисоблаш мумкин:

1. Сотилган маҳсулот ҳажми сифатида (бунда корхонанинг бошқа бўлимларига ўтказилган ва ходимларига натурал иш ҳақи сифатида берилган маҳсулотлар ҳам қўшилган) плюс тайёр маҳсулот, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва ярим тайёр маҳсулотлар захираларининг ўзгариши;

2. Шу даврда корхонада ишлаб чиқарилган маҳсулотлар қиймати сифатида (сотилган ва сотилмаган ёки захирада) ҳамма цехларда ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар (ўз материалдан ва буюртмачиларнинг материалдан) тайёрлигича, ишлаб чиқарувчининг капитал қурилиш бўлимига ёки саноат бўлмаган бўлимларга сотишга мўлжалланган бўлади; янги технологияни, ЭХМ учун дастурий маҳсулотларни, ўзи ишлаб чиқарган яримфабрикатларни, ёрдамчи хўжалик маҳсулотларини ўзлаштириш ва жорий этишдан ташкил топади.

1993 йилдаги МХТнинг учинчи халқаро стандарти бўйича ЯИМ ва айрим тармоқлар маҳсулотлари (ялпи ишлаб чиқариш) кўрсаткичини аниқлаш учун статистика амалиётида қуйидаги баҳолар қўлланилади:

- a) омилли баҳо;
- b) асосий баҳо;
- c) ишлаб чиқариш баҳоси;
- d) харидор баҳоси.

Баҳоларнинг ҳосил бўлишини қуйидаги тартибда ифодалаш мумкин:

- омилли баҳо = меҳнат ҳақи + оралиқ истеъмол + ялпи фойда;
- асосий баҳо = омил баҳо + ишлаб чиқариш соф солиғи;
- ишлаб чиқариш баҳоси = асосий баҳо + маҳсулот соф солиғи;
- харидор баҳоси = ишлаб чиқариш баҳоси + савдо транспорт устамаси.

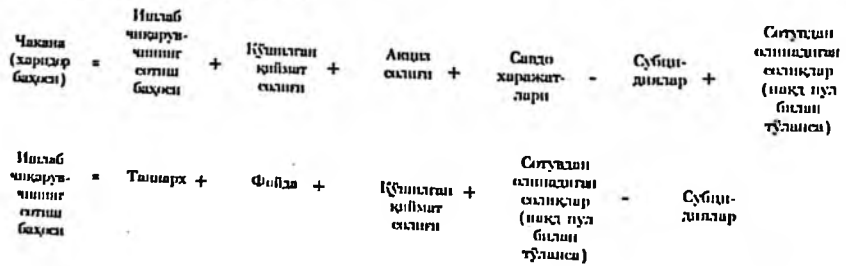
Омилли баҳо — ишлаб чиқаришдаги 4 омилнинг (ишчи кучи, асосий ва оборот фондлар, тадбиркорлик) қийматини акс эттиради.

Асосий баҳо — бозор баҳоси бўлиб, омилли баҳога ишлаб чиқариш соф солиғи қўшилади. У, ўз навбатида, ишлаб чиқарувчилар ва харидорлар баҳосига бўлинади.

Ишлаб чиқарувчиларнинг бозор баҳоси ишлаб чиқарувчи томонидан маҳсулот бирлигини сотган баҳоси ҳисобланади. Бунда асосий баҳога маҳсулотларга бўлган солиқ қўшилади (қўшимча қиймат ва импорт солиғидан ташқари) ва маҳсулотларга бўлган субсидиялар айрилади. Субсидиялардан ташқари солиқлар соф солиқлар, деб аталади.

Харидорлар бозор баҳоси — харидор томонидан маҳсулот ва хизматларга тўланган тўловдир. Бунда маҳсулотларга бўлган соф солиқлар ва савдо-транспорт устамалари қўшилади.

Маҳсулот баҳоси ташкил топишини қуйидаги схема асосида ифодалаш мумкин:

Статистика саноат корхоналари маҳсулотлари ҳажмини қуйидаги кўрсаткичлар тизими орқали ифодалайди:

Ялпи ишлаб чиқариш — жорий даврда ишлаб чиқарилган маҳсулот ва кўрсатилган хизматлар йиғиндиси бўлиб, қуйидаги элементлардан таркиб топади:

- ишлаб чиқарилган маҳсулот ;
- бозор хизматини кўрсатиш;
- нобозор хизматини кўрсатиш;
- тескари ўлчанадиган молиявий воситачилик хизмати.

1) Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар жорий бозор баҳосида баҳоланади ва қуйидаги элементлардан ташкил топади:

- тайёр маҳсулот;
- ярим тайёр маҳсулот;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш.

2) Бозор (тўловли) хизматларини кўрсатиш (коммунал хўжалик, манший хизмат кўрсатиш, тўловли илм олиш ва соғлиқни сақлаш, маданий муассасалар хизмати ва ҳ.к.). Бу хизматларни кўрсатиш қиймати тўловлар суммаси йиғиндисига тенг.

3) Нобозор (тўловсиз) хизматларни кўрсатиш (тўловсиз илм олиш ва соғлиқни сақлаш, маданият, санъат ва ҳ.к.). Бу хизматларни кўрсатиш қиймати уларга сарфланган хизматлар суммалари йиғиндисига тенг.

4) Тескари ўлчанадиган молиявий воситачилик хизмати — кредит бериб олинган фоиз билан пул маблағларини тўлаб, уларнинг эгаларига берилган фоизлар орасидаги фарқ.

ЯИЧ (ялпи ишлаб чиқариш) омил баҳо (асосий баҳо) ва харидорларнинг бозор баҳосида баҳоланиши мумкин. Омил баҳода ҳисоблаш юқорида қайд қилинганидек, фақат ишлаб чиқариш харажатларини, яъни асосий фондлар амортизацияси, оборот фондлар қиймати, иш ҳақи ва фойдани ўз ичига олади. Бозор баҳосида буларга соф ва тескари солиқлар ҳам қўшилади.

Юқоридаги 4 та элементнинг йиғиндиси ялпи ишлаб чиқаришни ифодалайди.

Элементлари бўйича ЯИЧ қуйидагиларнинг йиғиндиси-дан ташкил топади:

$$\text{ЯИЧ} = \text{ТМ} + \text{ИБ} + \text{ЎХМ} + \text{ЯФ} + \text{ЯФЎ} + \text{КР} + \text{БТМ} + \text{СТ}$$

Бунда: ЯИМ-саноат корхонаси ялпи ишлаб чиқариши;

ТМ-тайёр маҳсулот қиймати;

ТИЧ-тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғининг ўзгариши;

ИБ-ташқи буортмачининг иш ва хизматлари;

ЎХМ-сўрамчи ва қўшимча ҳужжатлар эвазига ташқарига сотилган маҳсулот;

1993 йилдаги МХТнинг учинчи халқаро стандарти бўйича ЯИМ ва айрим тармоқлар маҳсулотлари (ялпи ишлаб чиқариш) кўрсаткичларини аниқлаш учун статистика амалиётида қуйидаги баҳолар қўлланилади:

- a) омилли баҳо;
- b) асосий баҳо;
- c) ишлаб чиқариш баҳоси;
- d) харидор баҳоси.

Баҳоларнинг ҳосил бўлишини қуйидаги тартибда ифода-лаш мумкин:

- омилли баҳо = меҳнат ҳақи + оралиқ истеъмол + ялпи фойда;
- асосий баҳо = омил баҳо + ишлаб чиқариш соф солиғи;
- ишлаб чиқариш баҳоси = асосий баҳо + маҳсулот соф солиғи;
- харидор баҳоси = ишлаб чиқариш баҳоси + савдо транс-порт устамаси.

Омилли баҳо — ишлаб чиқаришдаги 4 омилнинг (ишчи кучи, асосий ва оборот фондлар, тадбиркорлик) қийматини акс эттиради.

Асосий баҳо — бозор баҳоси бўлиб, омилли баҳога ишлаб чиқариш соф солиғи қўшилади. У, ўз навбатида, ишлаб чиқарувчилар ва харидорлар баҳосига бўлинади.

Ишлаб чиқарувчиларнинг бозор баҳоси ишлаб чиқарувчи томонидан маҳсулот бирлигини сотган баҳоси ҳисобланади. Бунда асосий баҳога маҳсулотларга бўлган солиқ қўшилади (қўшимча қиймат ва импорт солиғидан ташқари) ва маҳсулотларга бўлган субсидиялар айрилади. Субсидиялардан ташқари солиқлар соф солиқлар, деб аталади.

Харидорлар бозор баҳоси — харидор томонидан маҳсулот ва хизматларга туланган тўловдир. Бунда маҳсулотларга бўлган соф солиқлар ва савдо-транспорт устамалари қўшилади.

Маҳсулот баҳоси-ташқил топишини қуйидаги схема асо-сида ифодалаш мумкин:

Чазана (харидор баҳоси)	=	Ишлаб чиқарув- чининг сотиш баҳоси	+	Қўшилган қиймат салиғи	+	Айра салиғи	+	Савдо хароҷат- лари	-	Субсидия- лар	+	Сотувдан олинмаган салиқлар (нақд пул билан тўланган)
Ишлаб чиқарув- чининг сотиш баҳоси	=	Таннарх	+	Фойда	+	Қўшилган қиймат салиғи	+	Сотувдан олинмаган салиқлар (нақд пул билан тўланган)	-	Субсидиялар		

Статистика саноат корхоналари маҳсулотлари ҳажмини қуйидаги кўрсаткичлар тизими орқали ифодалайди:

Ялпи ишлаб чиқариш — жорий даврда ишлаб чиқарилган маҳсулот ва кўрсатилган хизматлар йиғиндиси бўлиб, қуйидаги элементлардан таркиб топади:

- ишлаб чиқарилган маҳсулот ;
- бозор хизматини кўрсатиш;
- нобозор хизматини кўрсатиш;
- тескари ўлчанадиган молиявий воситачилик хизмати.

1) Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар жорий бозор баҳосида баҳоланади ва қуйидаги элементлардан ташкил топади:

- тайёр маҳсулот;
- ярим тайёр маҳсулот;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш.

2) Бозор (тўловли) хизматларини кўрсатиш (коммунал хўжалик, маиший хизмат кўрсатиш, тўловли илм олиш ва соғлиқни сақлаш, маданий муассасалар хизмати ва ҳ.к.). Бу хизматларни кўрсатиш қиймати тўловлар суммаси йиғиндисига тенг.

3) Нобозор (тўловсиз) хизматларни кўрсатиш (тўловсиз илм олиш ва соғлиқни сақлаш, маданият, санъат ва ҳ.к.). Бу хизматларни кўрсатиш қиймати уларга сарфланган хизматлар суммалари йиғиндисига тенг.

4) Тескари ўлчанадиган молиявий воситачилик хизмати — кредит бериб олинган фоиз билан пул маблағларини тўлаб, уларнинг эгаларига берилган фоизлар орасидаги фарқ.

ЯИЧ (ялпи ишлаб чиқариш) омил баҳо (асосий баҳо) ва харидорларнинг бозор баҳосида баҳоланиши мумкин. Омил баҳо ҳисоблаш юқорида қайд қилинганидек, фақат ишлаб чиқариш харажатларини, яъни асосий фондлар амортизацияси, оборот фондлар қиймати, иш ҳақи ва фойдани ўз ичига олади. Бозор баҳосида буларга соф ва тескари солиқлар ҳам қўшилади.

Юқоридаги 4 та элементнинг йиғиндиси ялпи ишлаб чиқаришни ифодалайди.

Элементлари бўйича ЯИЧ қуйидагиларнинг йиғиндисидан ташкил топади:

$$\text{ЯИЧ} = \text{ТМ} + \text{ИБ} + \text{ЎХМ} + \text{ЯФ} + \text{ЯФЎ} + \text{КР} + \text{БТМ} + \text{СТ}$$

Бунда: ЯИМ-саноат корхонаси ялпи ишлаб чиқариши;

ТМ-тайёр маҳсулот қиймати;

ТИЧ-тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғининг ўзгариши;

ИБ-ташқи буюртмачининг иш ва хизматлари;

ЎХМ-ёрдамчи ва қўшимча ҳужжатлар эвазига ташқарига сотилган маҳсулот;

ЯФ-тапқарига сотилган яримфабрикатлар;
ЯФҰ-корхона омборидаги яримфабрикатлар қийматининг ўсиши;

КР-ускуналарнинг капитал таъмир қиймати;

БТМ-буюртмачи хом ашёсининг ҳақи тўланмаган қисмидан таёрланган маҳсулот;

СТ-мулк ва брак маҳсулотларни сотишдан тушган тушум.

Оралиқ истеъмол — ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган товар ва хизматнинг (ишлаб чиқаришга киритилиш вақтида мавжуд бўлган баҳолардаги) қийматидир.

Оралиқ истеъмол қўйидаги элементлардан ташкил топади:

- моддий харажат;
- номоддий хизмат учун тўлов;
- сафар ва меҳмонхона харажатлари;
- оралиқ истеъмолнинг бошқа харажатлари.

Моддий харажатларга товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш учун сарфланган қўйидаги меҳнат буюмлари киради:

- а) хом ашё ва материаллар;
- б) ярим тайёр маҳсулот ва деталлар;
- в) ёқилғи ва энергиянинг барча турлари;
- г) маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш билан боғлиқ хизматлар;

д) ўзининг ва чет қорхоналарнинг транспорт хизматлари; алоқа ва ҳисоблаш марказлари хизматлари;

е) ўраш материалларининг қиймати;

ж) ходимлар учун зарурий ускуналар, иш кийимларига харажатлар ва ҳ.к.

Номоддий хизматлар учун тўловларга қўйидагилар киради:

- а) товар сифатини текшириш учун тўловлар;
 - б) илмий текшириш ва экспериментал ишлар учун тўловлар;
 - в) молиявий воситачиларнинг хизматлари учун тўловлар;
- суғурта хизматлари;

г) қорхона учун зарур мутахасислар тайёрлаш ва ходимларини қайта тайёрлаш учун ўқув муассасаларига тўловлар;

д) бино, иншоот, машина ва асбоб-ускуналар ижараси учун тўловлар, реклама харажатлари;

е) товар ишлаб чиқариш учун рухсатномага тўловлар;

ж) ёнғиндан сақлаш ва қоровуллик хизматлари учун тўловлар.

Сафар ва меҳмонхона харажатларига қўйидагилар киради:

а) йўл харажатлари;

б) меҳмонхона харажатлари (овқатланиш ва маиший хизматлар меҳнат ҳақиға киритилади).

Ялпи қўшилган қиймат ялпи ишлаб чиқариш ҳажми билан оралиқ истеъмол орасидаги фарққа тенг бўлиб, жорий даврда яратилган янги қиймат ҳажмини ифодалайди:

ЯҚҚ=ЯИЧ-ОИ

Статистик ҳисобот маълумотлари асосида тузиладиган саноат маҳсулотини ишлаб чиқиш ва сотиш кўрсаткичлари

	Ўлчов бирлиги	Аниқлаш даври	Ишлов чегараси
1. Маҳсулот ҳажми			
-ишлаб чиқарилган	Минг сўм, натурал кўринишида	Ойлик	Саноат тармоқлари бўйича, маҳсулот турлари бўйича
-жўнатилган	-//-	-//-	-//-
2. Физик ҳажми индекси	%	%	%

Ҳозирги шароитда саноат маҳсулотларига корхоналар ва уй хўжаликлари маҳсулотлари сифатида қаралиб, улар икки турга бўлинади:

1) Бозор учун ишлаб чиқарилган маҳсулот — уни сотиш натижасида харажатлар қопланади ва маълум миқдорда фойда олинади.

2) Корхонани ялпи жамғариш учун эмас, балки бозор учун ишлаб чиқарилган маҳсулотлари — уларга махсус ускуналар, асбоблар ишлаб чиқариш, маҳсулотларни ўз кучи билан капитал таъмир қилиш ва шу билан бирга уй хўжаликларига ўз истеъмоли учун ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (хунармандчилик маҳсулотлари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотини қайта ишлаш, мебель, оёқ кийимларини таъмирлаш ва ҳ.к.) киради.

Саноат характеридаги хизматга қўйидагилар киритилади: ускуна ва транспорт воситаларини модернизация ва капитал таъмирлаш қиймати, маҳсулотнинг бошқа корхонада тайёрланган айрим элементларини тайёр ҳолга келтиришдаги хизматлар ҳажми, булортмачи ускуналарини монтаж қилиш, ишга тушириш ва созлаш каби хизматлар. Умуман, саноат маҳсулоти таркиби қуйидагилардан ташкил топади:

- сотилган маҳсулот ҳажми;
- сотиш учун жўнатилган маҳсулот ва хизматлар ҳажми;
- шу корхонанинг саноат бўлмаган бўлимларига (болалар богчаси, дам олиш уйлари ва ҳ.к.) берилган маҳсулотлар;
- корхона ходимларига иш ҳақи сифатида берилган маҳсулот;
- одамийлик нуқтаи назаридан бошқа ташкилотларга берилган маҳсулотлар;
- заҳиралар ҳажми ортиши;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш.

2.3. Саноат маҳсулоти ҳажмини аниқловчи қиймат кўрсаткичлари тизими

Сотилаётган вақтда харажатлар бутунлай ёки қисман қопланадиган маҳсулотлар, бозор учун ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари деб аталади. Саноат тармоғининг бозор учун ишлаб чиқарган маҳсулотига қуйидагилар киради: мустақил балансда бўлган, барча саноат корхоналарида ишлаб чиқарган маҳсулотлар, уларнинг ёрдамчи саноат маҳсулоти ишлаб чиқарувчи хўжаликлари маҳсулотлари, хўжаликлараро ташкилотлар, истеъмолчи коорпорациялар, қўшма корхоналар, кичик ва хусусий саноат корхоналари маҳсулотлари.

Саноат корхоналарининг бозор учун ишлаб чиқарган маҳсулотига қуйидагилар киради: мустақил балансда бўлган барча саноат корхоналари ишлаб чиқарган маҳсулотлар, уларнинг ёрдамчи саноат маҳсулоти ишлаб чиқарувчи хўжаликлари маҳсулоти, хўжаликлараро ташкилотлар, истеъмолчи коорпорациялар, қўшма корхоналар, кичик ва хусусий саноат корхоналари маҳсулотлари.

Корхоналар саноат ишлаб чиқаришига уларнинг бўлимлари томонидан ишлаб чиқарилган қуйидаги маҳсулот турлари киритилади: тайёр маҳсулот, яримфабрикатлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхона томонидан кўрсатилган хизматлар (саноат маҳсулотларини, ускуналарни, мебелни, кийимларни таъмирлаш, ташқаридан олинган айрим буюртмаларни бажариш, ўз капитал қурилиш бўлими учун кўрсатилган хизматлар ва ҳ.к.).

Уй хўжалиklarининг саноат ишлаб чиқаришига қуйидагилар киради: улар томонидан ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари (қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, хўжалик буюртмаларини, мебель, оёқ кийимни таъмирлаш ва ҳ.к.).

Қисқача хулосалар

Саноат тармоғида яратилган маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматлар йиғиндиси саноат маҳсулотини ташкил этади. Аммо саноат корхонасидаги ҳар қандай моддий неъмат ва кўрсатилган хизмат ҳам корхона маҳсулоти ҳисобланмайди.

Фақатгина корxonанинг тўғри, фойдали фаолияти натижаси саноат маҳсулоти деб аталади. Шунинг учун саноат маҳсулотига қуйидагилар киритилмайди:

а) ишлаб чиқариш чиқиндилари — эгри натижа;
б) ишлаб чиқаришдаги брак — фойдасиз маҳсулот;
в) капитал қурилиш бўлимининг, умумий овқатланишнинг, ёрдамчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари — бошқа тармоқ маҳсулотлари;

г) корхонада сотилган ортиқча асосий ва айланма фондлари — фаолият натижаси эмас.

Саноат ишлаб чиқариши жараёни маълум даврни ўз ичига олади ва шу даврда маҳсулотлар тайёр бўлаш даражасига қараб: тайёр маҳсулот, яримфабрикат, тугалланмаган ишлаб чиқариш.

Корxonалар маҳсулоти ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичлар: ялпи ишлаб чиқариш, оралиқ истеъмол, янги қўшилган қиймат.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Саноат маҳсулоти нима?
2. Саноат маҳсулоти тайёр бўлиш даражасига қараб қандай элементларга бўлинади?
3. Саноат маҳсулоти ҳажми қандай усуллар ёрдамида аниқланади?
4. Саноат маҳсулоти ҳажминини инфодаловчи қиймат курсаткичлари тизимига нималар киради?

Асосий адабиётлар

1. «Давлат статистикаси тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 2002, №12.
2. И.Каримов. Наша цель: свободная и цветущая Родина. Соч. том II, Ташкент, «Узбекистан», 1996.
3. Экономика и статистика фирм. Учебное пособие. Под ред. проф. Ильеновой С.Д. М. «Финансы и статистика», 1997.
4. А.Ф.Ревенко. Промышленная статистика в США. Учебник. М. «Статистика», 1991.
5. В.Е.Адамов, Статистика промышленности, Учебник. М., «Финансы и статистика» - 1987.
6. Экономическая статистика. Учебник. Под ред. В.М.Проскураянова, М.Н.Фреймунд, М.Р.Этдельман. 3-е изд. М. : «Финансы и статистика», 1983.
7. Макроэкономическая статистика. Учебник. Под ред. Проф. Кулагиной Г.Д. -М., Финансы и статистика.
8. Мировая экономика и международные отношения. РАН. Экономическая статистика в период перехода России к рыночной модели хозяйствования, М.,1992.

III боб

САНОАТ МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

3.1. Корхона ходимларининг сони ва таркиби статистикаси

Давлат, нодавлат корхоналари ва ташкилотлар ходимларининг маълум вақтдаги сонини характерловчи кўрсаткичлар қуйидагилар ҳисобланади: рўйхатдаги ходимлар, ишга келганлар ва амалда ишлаганлар сони.

Рўйхатдаги ходимлар сонига доимий, мавсумий ва вақтинча ишга қабул қилинган кишилар киради. Унга ишга келганлардан ташқари дам олиш кунларида ишлаб, одатий иш кунларида ишга келмаганлар, беморлар, хизмат сафарида бўлганлар ва бошқа сабабларга кўра, вақтинча ишга келмаган ходимлар ҳам киради. Турли ишларни бажариш учун четдан ёлланганлар (таъмирчи, юк ташувчи) ва амалиётдаги талабалар рўйхатдаги ходимлар сонига кирмайдилар.

Ишга келган ходимлар сони рўйхатдагилардан қанчаси ишга келганини кўрсатади.

Амалда ишлаган ходимлар сони ишга келган ходимларнинг қанчаси ишга тушганини билдиради. Ишга келганлар билан амалда ишлаганлар ўртасидаги фарқ ҳар хил сабабларга кўра ишламаган ходимлар сонини англатади. Масалан, хом ашё бўлмаслиги ёки электр энергияси йўқлиги туфайли. Булар бўш турганлар, дейилади.

Маълум даврдаги ходимлар сонини аниқлаш учун уларнинг шу даврдаги ўртача сонини аниқлаш керак бўлади. Бу кўрсаткичдан ўртача меҳнат унумдорлиги даражаси ва ўртача иш ҳақини аниқлашда фойдаланилади.

Рўйхатдаги ходимларнинг ўртача суткадаги сонини аниқлаш учун ҳар кунги ходимлар сонини қўшиб (байрам ва дам олиш кунлари ҳам ҳисобга олинади), улар календарь кунлар сонига бўлинади:

$$T = \frac{\sum(T - T^1)}{D}$$

Бунда: T - ходимлар сони;

T^1 - декрет таътили ёки асосий ўқиш даври тутагач, ўз ҳисобидан таътил олган ходим ва талабалар сони;

D - календарь кунлар сони.

Корхона ходимлари таркибини ўрганиш учун улар бир қанча белгиларга асосан гуруҳланади:

1) Корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланувчи ходимлар. Унга асосий , ёрдамчи ва транспорт цехларидаги ҳамда бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ходимлар кирди.

2) Корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фаолияти билан бевосита алоқаси бўлмаган ходимлар. Буларга корхонанинг болалар боғчаси, тиббий пункт, клуб ва ошхонаси ходимлари кирди.

Статистика саноат ишлаб чиқариши билан банд бўлган ходимларни чуқур ўрганади ва уларнинг бажараётган вазифасига қараб қуйидаги гуруҳларга ажратади: ишчилар, хизматчилар, мутахассислар ва раҳбарлар. Бунда статистика асосий эътиборни ишчилар категориясига қаратади.

3.2. Ишчи кучи ҳаракати статистикаси

Ишчи кучининг ишдан бўшатилиши ва янги ишчиларни қабул қилиш натижасида корхонадаги ишчи кучи таркиби ва сонига ўзгаришлар бўлиб туради. Ишчи кучи сонининг ўзгариб туриши, ишчи кучининг обороти, деб аталади. Оборот икки хил бўлади:

- 1) Ташқи оборот (ишга қабул қилиш ва ишдан бўшатиш).
- 2) Ички оборот (ишчиларнинг бир цехдан иккинчисига ёки бир категориядан иккинчисига ўтиши ва ҳ.к.).

Меҳнат ресурслари статистикаси статистик маълумотларга асосан ишчи кучи оборотини характерлаш учун қуйидаги кўрсаткичларни ҳисоблайди:

1. Ишчи кучининг умумий обороти;
2. Ишчи кучининг ишга қабул қилиш обороти;
3. Ишчи кучининг ишдан бўшаш обороти;
4. Ишчи кучининг қўнимсизлик обороти.

Бу кўрсаткичлар мутлақ ва нисбий миқдорларда ҳисобланади.

Ишчи кучининг мутлақ оборот кўрсаткичи жорий даврда ишчиларни ишга қабул қилиш ва уларнинг ишдан бўшаш миқдори билан характерланади. Шу оборотнинг нисбий миқдори эса коэффициент ва фоизда ифодланади.

1. Ишчи кучининг умумий обороти қуйидагича ҳисобланади: корхонага ишга қабул қилинган ва ишдан бўшатирилганлар сони шу ҳисобот давридаги ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига бўлинади.

2. Ишга қабул қилиш обороти. Бу кўрсаткич ҳисобланганда ҳисобот даврида ишга қабул қилинган ходимлар сони ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига бўлинади.

3. Ишдан бўшатирилганлар обороти коэффициентини. Бу кўр-

сатгични ҳисоблаганда корхонада ҳисобот даврида ишдан бўшаганлар сони ўртача рўйхатдаги ишчилар сонига бўлинади.

Ишчиларнинг ишдан бўшаши 2 хил бўлади:

1. Зарурий ишдан бўшаш;
2. Ортиқча ишдан бўшаш.

Зарурий ишдан бўшаганларга қонунда белгиланган ишлаб чиқариш зарурияти ва табиий сабабларга кўра ишдан бўшовчилар киради.

Ортиқча ишдан бўшаганларга корхона манфаатига мос бўлмаган сабабларга кўра ишдан бўшаганлар киради. Масалан, ўз хоҳиши билан ишдан бўшаганлар ёки меҳнат интизомини бузганлиги учун ишдан ҳайдалганлар. Ишчи кучининг бундай обороти қўнимсизлик, деб аталади.

Қўнимсизлик меҳнатнинг ташкил этилиши, ишлаб чиқаришнинг рисоладагидек бориши, маҳсулот ишлаб чиқариш ва унинг сифатига салбий таъсир кўрсатади. Булар, ўз навбатида, корхона иқтисодига таъсир этади. Қўнимсизлик коэффициентини ҳисобланганда юқоридаги айтилган сабаблар билан бўшаганлар сонини ҳисобот давридаги ўртача рўйхатдаги ишчилар сонига бўлинади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишсизликни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра, ишлаб турган жойидан, меҳнат даромадидан ажралган, иш қидирувчи шахслар сифатида рўйхатга олинган, меҳнатга, касбий тайёргарликка тайёр, 16 ёшдан пенсия ёшига қадар бўлган фуқаролар ишсизлар сирасига киради.

Статистикада ишсизлик даражасини характерлаш учун мутлақ ва нисбий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Маълум ҳудуд бўйича маълум давр ёки маълум вақт учун ишсизларнинг мутлақ сони аниқланади. Лекин унинг интенсивлик даражасини аниқлаш учун ишсизлик коэффициенти ҳисобланади. Бунинг учун ишсизлар сони меҳнат ресурслари сонига бўлинади ва фонзда ифодаланади. Бозор иқтисодиёти шароитида 5-7% ишсизлик нормал ҳолат ҳисобланади.

3.3. Иш вақти баланси ва унинг статистикаси таҳлили

Иш вақтининг ўлчов бирлиги бўлиб, киши/кунни ва киши/соати ҳисобланади. Ишланган киши/кунни деб, ишчининг ишга келиб неча соат ишлашидан қатъиназар ишлаган кўнга айтилади. Агарда ишчи бир иш куни давомида сменада тўла ишламаса ҳам у сменада бўлган вақт бир киши/кунни ҳисобланади.

Ишланган киши/кунлари ишлаб чиқаришга сарф қилинган иш вақтини аниқ кўрсатмайди. Шунинг учун ҳам киши/кунни ҳисобланганда иш кунни орасида бўлган иш вақти йўқолишини аниқлаб бўлмайди.

Иш вақтининг аниқ ўлчови бўлиб ишланган киши/соати, яъни ҳақиқатда ишлаб чиқаришга сарфланган иш вақти ҳисобланади.

Иш вақтидан фойдаланиш кўрсаткичларини ҳисоблаш учун ишчи вақтининг календарь, табель ва энг юқори имкониятли вақт фондлари аниқланади.

Иш вақтининг календарь вақт фонди ўртача суткада рўйхатда бўлган ишчилар сонини календарь кунига кўпайтириш йўли билан аниқланади. Бу фонд ҳисобот даврида барча ишга келган ва ишга келмаган киши/кунлари йиғиндисига тенг. Қуйидагилар унинг элементларидир:

- 1) байрам ва дам олиш кунлари;
- 2) навбатдаги таътиллار;
- 3) амалда ишланган киши/кунлари;
- 4) кун давомида бўлиб туришлар;
- 5) декрет таътиллари;
- 6) касаллик сабабли ишга келмаслик;
- 7) қонун бўйича ишга келмаслик;
- 8) маъмурият рухсати билан ишга келмаслик;
- 9) прогуллар.

3 ва 9-элементлар йиғиндиси биргаликда юқори имкониятли иш вақти фондини ташкил этади. Шу фондга навбатдаги таътиллар қўшилса, табель иш вақти фонди ҳосил бўлади. Бу фондга байрам ва дам олиш кунлари қўшилиб, тўлиқ календарь иш вақти фонди ташкил этилади.

Календарь ва юқори имкониятли иш вақти фондидан фойдаланиш коэффициентлари қуйидагича ҳисобланади:

1. Календарь иш вақти фондидан фойдаланиш коэффициентини аниқлаш учун амалда фойдаланилган иш вақти фонди календарь иш вақти фондига бўлинади.

2. Юқори имкониятли иш вақти фондидан фойдаланиш коэффициентини аниқлаш учун амалда фойдаланилган иш вақти фонди юқори имконияти иш вақти фондига бўлинади.

Иш вақтидан фойдаланиш даражасини ўрганишда иш вақти балансини тузиш ва уни таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади. У икки қисмдан иборат бўлиб, чап қисмида иш вақти ресурслари, ўнг қисмида эса календарь иш вақти фонди тизими келтирилади. Уни таҳлил қилиб, иш вақтидан фойдаланиш ҳақида фикр юритиш мумкин.

Иш вақти баланси

Жорий йил бўйича иш вақти ресурслари	Киши/соатлари	Иш вақти ресурсларидан фойдаланиш			
			жамми киши/кун	ўртача бир ходимга	жамига нисбатан, %
• Ходимларнинг календарь иш вақти фонди (ўртача рўйхатдаги ходимлар сонининг йилдаги календарь кунлар сонига кўпайтирилади: 1000 · 365)	365000	Байрам ва дам олиш кунлари	111000	11.0	30.4
		Меҳнат таштиллари	18000	18.0	4.9
		Уқув таштиллари	3000	3.0	0.8
		Деқрет таштиллари	36000	36.0	9.9
		Ветоблиги туғрайли ишга келмаслик	5000	5.0	1.4
		Қонунда белгиланган бошқа ҳолатлар бўйича ишга келмаслик	1000	1.0	0.3
		Мъмурият руҳсати билан ишга келмаслик	2700	2.7	0.7
		Йўқотиллар	200	0.2	0.1
		Амалда ишланган	178100	178.1	51.5
		Баланс	365000	Баланс	365000

Демак, календарь иш вақти фондининг 51,5 фонздан амалда фойдаланилган, 47,7 фонзи узрли, 0,8 фонзи эса узрсиз сабаблар билан йўқотилган.

Қисқача хулосалар

Саноат меҳнат ресурслари статистикасида давлат ва но-давлат корхоналари ва ташкилотлари ходимларининг маълум вақтдаги сонлини характерловчи кўрсаткичлар қуйидагилар ҳисобланади: рўйхатдаги ходимлар сони, ишга келганлар сони ва амалда ишлаганлар сони. Рўйхатдаги ходимлар сонига доимий, мавсумий ва вақтинча ишга қабул қилинган кишилар киради. Унга ишга келганлардан ташқари дам олиш кунларида, касаллиги сабабли, хизмат сафарида бўлган ва бошқа сабабларга кўра вақтинча ишга келмаган ходимлар ҳам киради. Турли ишларни ба-жариш учун четдан ёлланганлар (таъмирловчи, юк ташувчилар) ва амалиётдигилар рўйхатдаги ходимлар сонига кирмайдилар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Саноат меҳнат ресурслари статистикасининг ўрганиш объектларига нималар киради?

2. Корхона ходимлари сони ва таркиби қандай ташкил этилади?

3. Иш вақти балансини статистик таҳлил қилинг.

Асосий адабиётлар

1. Питер Фон Дер Липпе. Экономическая статистика. Учебник. Перевод с нем. Издатель: Федеральное статистическое управление. Германии, 1995.
2. В.М.Гальперин, С.М.Игнатъев, В.И.Моргунов. Микроэкономика. Т.1, Санкт-Петербург, «Экономическая школа», 1994.
3. Экономика и статистика фирм. Учебное пособие. Под ред. проф. Ильеновой С.Д. -М.: Финансы и статистика, 1996.
4. А.Ф.Ревенко. Промышленная статистика в США. Учебник. -М.: Статистика, 1991.
5. В.Е.Адамов, Статистика промышленности, Учебник. - М.: Финансы и статистика, 1987.
6. Экономическая статистика. Учебник. Под рад. В.М.Проскурянова, М.Н.Фреймунд, М.Р.Этдельман. 3-е изд. -М.: Финансы и статистика, 1983.
7. Мировая экономика и международные отношения. РАН. Экономическая статистика в период перехода России к рыночной модели хозяйствования, М.1992.
8. Экономическая статистика. Учебник. Под рад. В.М.Проскурянова, М.Н.Фреймунд, М.Р.Этдельман. 3-е изд. М.: «Финансы и статистика», 1983.

IV боб

САНОАТДА МЕХНАТ УНУМДОРЛИГИ СТАТИСТИКАСИ

4.1. Мехнат унумдорлиги ва уни ўстириш омиллари

Мехнат унумдорлиги - киши меҳнати орқали маълум вақт бирлиги ичида маълум миқдордаги истеъмол қиймати яратилишидир. Истеъмол қиймати ҳажмини оширишни икки хил йўл билан амалга ошириш мумкин:

- кўп киши меҳнاتини сарфлаш билан;
- меҳнат унумдорлиги даражасини ошириш орқали.

Биринчи кўрсаткич сарфланган меҳнат ҳажмини ифодаласа, иккинчиси унинг сифатини ифодалайди. Булар корхоналар ҳўжалик фаолиятининг муҳим сифат кўрсаткичи ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат унумдорлигини кўтариш йўли билан ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш энг самарали усул ҳисобланади.

Саноатда меҳнат унумдорлигининг тўхтовсиз ўсиб боришини қўйидаги ҳолатлар тақозо қилади:

- 1) ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириб бориш;
- 2) меҳнат ресурсларининг сгараланганлиги;
- 3) моддий нсّمат яратадиган ва яратмайдиган соҳа тармоқларини ривожлантириш;
- 4) иш кўни қисқартирилиши, дам олиш кўнларининг ортиши натижасида максимал имкониятли иш вақтининг қисқариши.

Меҳнат унумдорлиги статистикаси меҳнат унумдорлигининг тўхтовсиз ўсиб бориши қонунини конкрет шароитда корхона, тармоқ ва бутун саноатда ўрганади. У меҳнат унумдорлигининг даражаси, унинг динамикаси ва унга таъсир этувчи омилларни текширади.

Умуман, статистикада меҳнат унумдорлигига жуда кўп омиллар таъсир кўрсатади. Қўйидагилар уларнинг энг асосийларидир:

- умумий иқтисодий омиллар (ишлаб чиқариш усуллари характери);
- табиий- иқлим шароити;
- техника тараққиётининг йўналиши;
- ишлаб чиқаришнинг ташкилий омиллари (ишчининг маълумоти, малакаси, меҳнати ва ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши ва меҳнат интизоми).

Айрим тармоқ ва корхоналарда бу омиллар конкрет шароитга қараб янада маїдалашиб кетади.

4.2. Мехнат унумдорлигини аниқлаш усуллари

Мехнат унумдорлиги даражаси ҳар хил усуллар ёрдамида аниқланади. У ёки бу усулни қўллаш қўйилган конкрет вазифа ва берилган маълумотларга боғлиқ бўлади.

Амалда мехнат унумдорлиги даражасини аниқлашнинг қуйидаги усуллари mavжуд:

1) Бесвосита натурал усул. ($Y=C/T$) — маҳсулот ҳажми бесвосита натурал усулда ўлчанади. У ходимлар сони ёки ана шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган вақтга бўлиниши натижасида 1 ходимга ёки сарфланган вақт бирлигига қанча маҳсулот тўғри келиши аниқланади. Бу усул бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарда кенг қўлланилади. (кўмир қазиб чиқариш, чуян қўйиш, газлама тўқиш ва ҳ.к.)

Бу усулни қўллаш маълум чегарага эга. Чунки:

- ишлаб чиқарилган маҳсулот бир хил бўлиши ва унинг умумий ҳажми бир хил натурал кўрсаткичда ўлчаниши керак.

- ишлаб чиқариш ялпи ёки серияли бўлиши ва технологик жараён узоқ бўлмаслиги керак.

Шулардан маълум бўладиги, бу усулни асосан иш жойи — бригада, цех ёки корхонадагина қўллаш мумкин. Мазкур усулнинг камчилиги шундаки, унда маҳсулот сифати ҳисобга олинмайди.

2) Шартли натурал усул. ($OY=C*K/T$) — маҳсулот ҳажми шартли натурал усулда ўлчанади. У ходимлар сони ёки маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган вақтга бўлинади.

3) Мехнат усули — муайян ҳажмдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт соатлари ва киши минутларида ўлчанади, сўнгра у ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига бўлинади. Натижада бир маҳсулотни ишлаб чиқариш учун қанча вақт сарфлангани аниқланади. Бу усулни фақатгина бир корхона чегарасида қўллаш мумкин.

Юқорида учала усулни қўллаш алоҳида корхона ёки тармоқ билан чегараланган.

4) Қиймат усули $OY=(Q*P)/T$ — мехнат унумдорлиги даражасини аниқлашнинг энг кенг тарқалган ва универсал усулидир. Саноат маҳсулотлари ва кўрсатилган хизматлар учун белгиланган баҳонини маҳсулот ҳажмига кўпайтириб, маҳсулотнинг қиймат шаклидаги ҳажми аниқланади ва ходимлар сони ёки сарфланган вақтга нисбатан олинади. Натижада 1 ходимга ёки сарфланган вақт бирлигига қанча маҳсулот тўғри келиши аниқланади.

4.3. Меҳнат унумдорлиги индекслари

Статистика меҳнат унумдорлигининг фақатгина даражасини аниқлабгина қолмай, унинг динамикасини ҳам текширади.

Меҳнат унумдорлиги индекси дейилганда, унинг динамикаси ёки ўзгаришига таъсир этувчи омиллар кучини характерловчи нисбий кўрсаткичлар тушунилади. Шунга асосан меҳнат унумдорлиги индексларининг бутун бошли системаси мавжуд. Бинобарин, амалда қўлланилиши жиҳатидан асосий индекслар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- 1) Ўзгарувчи таркибли индекс;
- 2) Доимий таркибли индекс (ўртача тортилган индекслар);
- 3) Структура ўзгаришлари таъсирини кўрсатувчи индекс;
- 4) Меҳнат усули билан аниқланган доимий таркибли агрегат индекслар.

Юқоридаги индексларни қўллашда икки хил оқим мавжуд: проф. Савинский А.В. ва проф. Бокланов Г.И. индекслари. Биз қуйида бу шкала индекснинг ҳам моҳиятини очишга ҳаракат қиламиз:

Шундай қилиб, умумий ўзгарувчи таркибли индекс қуйидагича ҳисобланади:

Проф. Савинский А.В. фикри бўйича:

$$I_{\text{ўзгарувчи таркибли}} = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} + \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = \bar{W}_1 + \bar{W}_0;$$

Бунда: $\sum q_1$ ва $\sum q_0$ - жорий давр ва базис даврда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;

$\sum T_1$ ва $\sum T_0$ - жорий давр ва базис даврдаги ходимлар сони ёки сарфланган вақт;

\bar{W}_1 ва \bar{W}_0 - жорий давр ва базис даврдаги ўртача меҳнат унумдорлиги даражаси.

Проф. Бокланов Г.И. фикри бўйича:

$$I_{\text{ўзгарувчи таркибли}} = \frac{W_1 d_{T_1}}{W_0 d_{T_0}}$$

Бунда: W_1 ва W_0 - жорий давр ва базис даврдаги айрим бўлимлар бўйича (индивидуал) меҳнат унумдорлиги даражаси;

d_{T_1} ва d_{T_0} - жорий давр ва базис даврдаги ходимлар сони ёки сарфланган вақт бўйича айрим бўлимлар улуши (салмоғи).

Доимий таркибли индексе айрим олинган бўлимлардаги меҳнат унумдорлигининг ўзгаришини ҳисоблаш мақсадида доимий таркибли индексдан фойдаланилади.

Проф. Савинский А.В. фикри бўйича:

$$I_{\text{доимий таркибли}} = \frac{\sum \left(\frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} \right) \cdot T_1}{T_1} = \frac{\sum i \cdot T_1}{\sum T_1};$$

Проф. Балласов Г.Н. фикри бўйича:

$$I_{\text{доимий таркибли}} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}};$$

Бунда: W_1 ва W_0 - жорий давр ва базис даврдаги айрим бўлимлар бўйича (индивидуал) меҳнат унумдорлиги даражаси; d_{T_0} - базис даврдаги ходимлар сони ёки сарфланган вақт бўйича айрим бўлимлар улуши (салмоғи).

Ходимлар сони ёки сарфланган вақт бўйича таркибли ўзгаришларнинг умумий меҳнат унумдорлигига таъсирини аниқлаш учун таркиб индекси ҳисобланади. Бунинг учун ўзгарувчи таркибли индексе доимий таркибли индексга бўлинади.

Проф. Савинский А.В. фикри бўйича:

$$I_{\text{таркиб ўзгаришлари}} = I_{\text{ўзгарувчи таркибли}} + I_{\text{доимий таркибли}} = \left[\frac{\sum q_1}{\sum T_1} + \frac{\sum q_0}{\sum T_0} \right] \div \left[\frac{\sum i \cdot T_1}{\sum T_1} \right]$$

Юқорида баён этилган меҳнат унумдорлиги индексларни орасида қуйидагича боғланиш мавжуд:

$$I_{\text{ўзгарувчи таркибли}} = I_{\text{доимий таркибли}} \times I_{\text{таркиб ўзгаришлари}} \quad \text{ёки} \quad \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_1}} = \frac{\sum W_1 d_{T_0}}{\sum W_0 d_{T_0}} \times \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_1}}$$

Меҳнат унумдорлиги индексларини қуйидаги шартли мисолда ўрганамиз

Бўлим (шех)лар №	Базис давр				Жорий давр				Меҳнат унумдорлигининг индиксидекиси
	интиб чиқарилган маҳсулот (донн)	сарфланган вақт (минг киши/соати)	умумий вақт сарфланган улуши (%)	бир киши/соатда интиб чиқарилган маҳсулот (донн)	интиб чиқарилган вақт (минг киши/соати)	сарфланган вақт (минг киши/соати)	умумий вақт сарфланган улуши (%)	бир киши/соатда интиб чиқарилган маҳсулот (донн)	
	Q_0	T_0	d_{T_0}	W_0	q_1	T_1	d_{T_1}	d_{T_1}	W_1
N1	10000	250	38,5	40	25000	500	55,6	50	1,25
N2	8000	400	61,5	20	10000	400	44,6	25	1,25
Жами	18000	650	100	27,7	35000	900	100	38,9	1,40

Проф. Савинский А.В. фикри бўйича:

$$1. I = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = \bar{W}_1 : \bar{W}_0 = \frac{3500}{900} : \frac{18000}{650} = 38,9 : 27,7 = 1,40 \text{ ёки } 140\%.$$

$$2. I_{\text{доимий таркиби}} = \frac{\sum \left(\frac{q_1}{T_1} \cdot \frac{q_0}{T_0} \right) \cdot T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum i \cdot T_1}{\sum T_1} = \frac{1,25 \cdot 500 + 1,25 \cdot 400}{500 + 400} = \frac{625 + 500}{900} = 1,25 \text{ ёки } 125\%.$$

$$3. I_{\text{таркиб ўзгаришлари}} = I_{\text{ўзгаришчи таркиби}} : I_{\text{доимий таркиби}} = 1,40 : 1,25 = 1,12 \text{ ёки } 112\%.$$

Бу индекслар орасида қуйидагича боғланиш мавжуд:

$$1,40 = 1,25 \cdot 1,12$$

$$1,40 = 1,40$$

Проф. Бокланов Г.И. фикри бўйича:

$$1) I_{\text{ўзгаришчи таркиби}} = \frac{\sum W_1 dT_1}{\sum W_0 dT_0} = \frac{50 \cdot 55,6 + 25 \cdot 44,4}{40 \cdot 38,5 + 20 \cdot 61,5} = \frac{27,8 + 11,1}{15,4 + 12,3} = \frac{38,9}{27,7} = 1,4 \text{ ёки } 140\%.$$

$$2) I_{\text{доимий таркиби}} = \frac{\sum W_1 dT_0}{\sum W_0 dT_0} = \frac{50 \cdot 38,5 + 25 \cdot 61,5}{40 \cdot 38,5 + 20 \cdot 61,5} = \frac{19,2 + 15,3}{15,4 + 12,3} = \frac{34,5}{27,7} = 1,25 \text{ ёки } 125\%.$$

$$3) I_{\text{таркиб ўзгаришлари}} = \frac{\sum W_1 dT_1}{\sum W_1 dT_0} = \frac{50 \cdot 55,6 + 25 \cdot 44,4}{50 \cdot 38,5 + 25 \cdot 61,5} = \frac{27,8 + 11,1}{19,2 + 15,3} = \frac{38,9}{34,5} = 1,12 \text{ ёки } 112\%.$$

Бу индекслар орасида ҳам қуйидагича боғланиш мавжуд:

$$1,4 = 1,25 \cdot 1,12$$

$$1,4 = 1,4$$

Жадвал маълумотларига қараганда биринчи цехда ҳам, иккинчи цехда ҳам меҳнат унумдорлиги даражаси жорий даврда базис давридагига нисбатан 25%га ортган. Ваҳоланки, иккала цех бўйича биргаликда ҳисоблаганда ўртача меҳнат унумдорлиги даражаси 40%га ошган. Демак, индивидуал индекслар билан умумий индекс орасида муҳим тафовут мавжуд. Бунга сабаб — умумий индексга бир вақтнинг ўзида 2 та омил таъсир кўрсатган:

1) Айрим цехлар бўйича меҳнат унумдорлигининг ўзгариши;

2) Жорий даврда базис давридагига нисбатан 1 ва 2-цехларда умумий вақт сарфлаш бўйича юз берган таркиб ўзгариши-

лари: меҳнат унумдорлиги даражаси юқори бўлган 1-цехнинг улуши 38,5%дан 55,4%га ортган, шу билан бирга, меҳнат унумдорлиги даражаси паст бўлган 2-цехнинг улуши 61,5%дан 44,4%га камайган. Бу ҳолат бу икки омилнинг таъсирини алоҳида ўрганишни талаб қилади. Шундан келиб чиққан ҳолда доимий таркибли индекс 1,25 ва таркиб ўзгаришлари индекси 1,12.

Шундай қилиб, айрим цехлардаги меҳнат унумдорлиги даражасининг ўзгариши корхона бўйича меҳнат унумдорлиги умуман 25%га, таркиб ўзгаришлари эса 12%га кўтарилишига олиб келган.

Юқорида қайд этилган масалаларнинг ҳар бири иқтисодий моҳиятига, иқтисодий таҳлилда эса аҳамиятига эга.

Доимий таркибли индекслар моҳияти шундаки, улар корхонанинг айрим бўлимларида юз берган меҳнат унумдорлиги динамикасининг ўртача меъёрини билдиради. Шу вазифани бажариб, у ишлаб чиқариш айрим бўлимларидаги ютуқ ва камчиликларни ифодалайди.

Ўзгарувчи таркибли индекс айрим участкалардаги меҳнат унумдорлигининг ўзгаришини кўрсатибгина қолмай, ходимларнинг айрим участкалар бўйича тақсимланишида ҳосил бўлган қўшимча омилга ҳам таъсир кўрсатади.

Юқоридагилардан бу индексларни иқтисодиётда кенг қўллаш лозимлиги келиб чиқади.

Сарфланган тирик меҳнат ҳисобга олинмаган корхоналарда меҳнат унумдорлиги индекси меҳнат усули билан аниқланади:

$$I = \frac{\sum q_1 t_0}{\sum q_1 t_1}$$

Бунда: q_1 — жорий йилда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;

t_1 ва t_0 — бир дона маҳсулот ишлаб чиқариш учун жорий даврда ва базис даврда сарфланган вақт.

Бу индекснинг сурати жорий даврдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун базис давр вақти сарфланса умумий сарфланган вақтни, маҳражи эса жорий даврда ишлаб чиқариш учун сарфланган вақтни билдиради. Индекснинг сурати билан маҳражи орасидаги фарқ иқтисод (ортиқча сарф) қилинган вақт миқдорини кўрсатади. Масалан, пойабзал фабрикаси бўйича қуйидаги маълумотлар мавжуд:

Маҳсулот турлари	ЖД и/ч (минг жуфт)	1 жуфт ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт (киши/соат)		ЖД и/ч барча маҳсулот учун сарфланган вақт (минг киши/соат)	
		БД	ЖД	БД меҳнат сарфланган	ЖД меҳнат сарфланган
	q_1	t_0	T_1	$q_1 t_0$	$q_1 t_1$
Ботинкалар	120	2.0	1.9	240	228
Туфлилар	160	1.8	1.7	288	272
				528	500

Фабрикада меҳнат унумдорлиги қуйидагича ўзгарган:

а) ботинкалар ишлаб чиқариш бўйича:

$$i = \frac{t_0}{t_1} = \frac{2,0}{1,9} = 1,052 \text{ ёки } 105,2\%;$$

б) туфлилар ишлаб чиқариш бўйича:

$$i = \frac{t_0}{t_1} = \frac{1,8}{1,7} = 1,059 \text{ ёки } 105,9\%;$$

в) иккала маҳсулот бўйича биргаликда:

$$I = \frac{\sum q_1 t_0}{\sum q_1 t_1} = \frac{528}{500} = 1,056 \text{ ёки } 105,6\%.$$

Бунинг натижасида:

28 минг киши/соати ($\sum q_1 t_0 - \sum q_1 t_1 = 528 - 500 = 28$ минг киши/соати) тежалган.

Маҳсулот, меҳнат унумдорлиги ва ишчилар сони индекслари орасидаги боғланиш.

Маҳсулот ҳажми ишчилар сони ва меҳнат унумдорлиги даражаси кўпайтмасига тенг.

Айнан шундай боғланиш шу кўрсаткичларнинг индекслари орасида ҳам мавжуд.

Кўрсаткичлар	Режа	Амалда	Режини бажарини, %
1. Ялпи маҳсулот (минг сўм, солиштирма баҳоларда)	8000	8360	104.5
2. Рўйхатдаги ўртача ишчилар сони	2000	1900	95.0
3. Бир ишчининг ўртача меҳнат унумдорлиги (сўм)	4000	4400	110.0

Ялпи маҳсулот бўйича режанинг 104,5%га бажарилиши ишчилар сони ва меҳнат унумдорлиги бўйича режанинг бажарилишига боғлиқ бўлган.

Статистика олдидан ялпи маҳсулот динамикасида бу омилларнинг мутлақ миқдорини аниқлаш ҳам туради. Ялпи маҳсулотнинг умумий мутлақ ўсиши $\Delta = 8360 - 8000 = +360$ м.с., шу жумладан:

а) ишчилар сони бўйича режанинг бажарилмаслиги $\Delta_T = (T_1 - T_0)W_1 = (1900 - 2000) \cdot 4400 = -440$ м.с.

б) меҳнат унумдорлиги бўйича режанинг ортқича бажарилиши. $\Delta_W = (W_1 - W_0)T_0 = (4400 - 4000) \cdot 2000 = +800$ м.с.

4.4. Меҳнат унумдорлиги ва иш вақти

Меҳнат унумдорлиги маълум вақт бирлиги учун аниқланади, вақт бирлиги эса ҳар хил бўлади: йиллик, чорақлик, ойлик ўртача ходимлар сони, ишланган киши/кунлари, киши/соатлари сони. Ана шу birlikларга нисбатан аниқланган меҳнат унумдорлиги даражаси ва сарфланган иш вақти орасида чамбарчас боғланиш мавжуд. Бу боғланиш шундан иборатки, маҳсулот ҳажмига маҳсулотни ишлаб чиқаришдаги меҳнат талаб қилинишиггина эмас, балки иш вақтидан раціонал фойдаланиш даражаси ҳам таъсир кўрсатади. Бу боғланишни ойлик ўртача меҳнат унумдорлиги, кунлик ўртача меҳнат унумдорлиги ва соатлик ўртача меҳнат унумдорлигини солиштириб ўрганиш мумкин.

Меҳнат унумдорлиги ва сарфланган иш вақти орасидаги боғланишни ҳисоблаш

Кўрсаткичлар	Б.Д	Ж.Д	Индекслар
Ойлик ялпи маҳсулот (ме)	4262	4407	103,4
Ишчиларнинг ўртача сони	1200	1250	104,2
Ойдаги иш кунлари сони	24	23	96,0
Сменадаги иш соатлари	7,4	7,3	98,7
1.Ишчиларнинг ўртача ойлик меҳнат унумдорлиги даражаси (сўм) 1:2	3552	3526	99,5
Ўртача кунлик меҳнат унумдорлиги даражаси (сўм) 1:3	148	153	103,6
Ўртача соатлик меҳнат унумдорлиги даражаси 1:4 (ме)	20	21	105,0

Жадвалда кўринишича, ҳар хил вақт бирлиги учун аниқланган меҳнат унумдорлигининг динамикасида тафовут мавжуд (99,5%; 103,6%; 105,0%). Ўртача кунлик ва йиллик меҳ-

нат унумдорлигининг динамикасига иш вақтидан фойдаланиш даражаси таъсир кўрсатган. Чунончи, ўртача кунлик меҳнат унумдорлиги динамикасининг ўртача соатлик меҳнат унумдорлиги динамикасидан пасайиб кетганлигига сабаб иш сменасининг жорий даврда базис даврга нисбатан қисқаришидир (7,3 соат ва 7,4 соат). Бунда кунлик меҳнат унумдорлиги динамикасини аниқлаш мумкин: $1 = 105,98,7/100 = 103,6 \%$.

Ўртача ойлик меҳнат унумдорлигининг ўртача кунлик меҳнат унумдорлигидан қолиб кетганлигига сабаб ойдаги иш кунлари камайиб кетлигидир (23 ва 24 иш кунлари). Бундан ойлик меҳнат унумдорлигининг динамикасини аниқлаш мумкин:

$$1 = 103,6 \cdot 96,0 / 100 = 99,5 \%$$

Бу ҳисобларнинг кўрсатишича, меҳнат унумдорлигини бир вақт учун эмас, балки ҳар хил вақт birlikлари учун аниқлаш лозим. Бу эса, ўз навбатида меҳнат унумдорлигига иш вақтидан фойдаланиш даражасининг таъсирини аниқлаш имконини беради.

Қисқача хулосалар

Меҳнат унумдорлиги — киши меҳнатини маълум вақт бирлиги ичида маълум миқдордаги истеъмол қиймати ярата олиш қобилиятидир. Маълумки, истеъмол қиймати ҳажмини орттириш икки хил йўл билан амалга ошириш мумкин: кўп киши меҳнатини сарфлаш ва меҳнат унумдорлиги даражасини ошириш орқали. Биринчи кўрсаткич сарфланган меҳнат ҳажмини ифодаласа, иккинчиси унинг сифатини ифодалайди.

Шунинг учун ҳам меҳнат унумдорлиги корхоналар хўжалик фаолиятининг муҳим сифат кўрсаткичи ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат унумдорлигини кўтариш йўли билан ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш асосий интенсив усул ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Меҳнат унумдорлигини ўстириш омилларига нималар киради?
2. Меҳнат унумдорлиги даражасини аниқлашнинг қандай усуллари бор?
3. Меҳнат унумдорлиги индексларини тавсифланг.
4. Меҳнат унумдорлиги ва иш вақти ўртасидаги боғланишлар.

Асосий адабиётлар

1. Финансовое законодательство Республики Узбекистан. Т-10-Т., 1994-96.
2. Питер Фон Дер Липпе. Экономическая статистика. Учебник. Перевод с нем. Издатель: Федеральное статистическое управление Германии. 1995.
3. В.М.Гальперин, С.М.Игнатъев, В.И.Моргунов. Микроэкономика. Т.1, Санкт-Петербург, «Экономическая школа», 1994.
4. Статистика рынка товаров и услуг. Учебник. Под ред. М.Беляевского. -М.: Финансы и статистика, 1995.

АСОСИЙ ФОНДЛАР СТАТИСТИКАСИ

5.1. Асосий фондлар ҳақида тушунча ва статистиканинг вазифалари

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириши учун маълум миқдордаги ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлишлари керак.

Ишлаб чиқариш предметлари (материаллар, хом ашё, ёқилғи ва ҳ.к.) ишлаб чиқаришда қайта ишланиши натижасида ишлаб чиқариш жараёни охирида тайёр маҳсулотга ўтиб кетади ва унинг ўзагини ташкил этади.

Ишлаб чиқариш фондлари (куроллар, асбоб-ускуналар, транспорт, ўтказувчи қурилмалар ва ҳ.к.) ёрдамида ишчи кучи ишлаб чиқариш предметларини тайёр маҳсулотга айлантиради.

Асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнининг бир неча босқичларида иштирок этади ва вақт ўтиши билан аста-секин эскириб боради. Ишлаб чиқариш предметлари эса ишлаб чиқариш жараёнининг бир босқичида бутунлай ишлатилиб, маҳсулотга айланиб кетади.

Демак, тайёр маҳсулотга ишлаб чиқариш предметлари ўз қийматларини бутунлай ўтказиши мумкин. Ишлаб чиқариш фондлари эса аста-секин эскириб боришига қараб ўтказиши мумкин ва ишлаб чиқаришнинг бир неча босқичида қатнашади.

Шундай қилиб, асосий фондлар-қиймат (пул) шаклида фойдаланган, хизмат муддати 1 йилдан кам бўлмаган меҳнат воситалари йиғиндиси бўлиб, улар ишлаб чиқариш жараёнида узоқ вақт қатнашади ва қийматини тайёр маҳсулотга аста-секин, эскиришига қараб ўтказа боради.

Бу борада статистиканинг вазифаларига қуйидагилар кирди:

- асосий фондлар ҳажми ва тузилишини ўрганиш;
- асосий фондлар динамикасини ўрганиш;
- асосий фондлар ҳолатини характерлаш;
- асосий фондлардан фойдаланиш даражасини ўрганиш.

5.2. Асосий фондларни таснифлаш

Саноат корхонасининг асосий фондлари бажарадиган ҳар хил вазифаларига биноан турли-туман шаклларда учрайди. Шунинг учун уларни тўғри таснифлаш муҳим аҳамиятга эга.

Ишлаб чиқаришда қатнашадиган асосий фондларни статистика ишлаб чиқаришдаги технологик вазифасига қараб таснифлайди ва улар 3 қисмга ажратилади:

1) Ишлаб чиқаришнинг суяк ва мускул тизими (станоклар, машиналар, аппаратлар ва ҳ.к.).

2) Ишлаб чиқариш томонидан сўриладиган тизимлар (омборлар, ўтказувчи қурилмалар, транспортёрлар ва ҳ.к.).

3) Ишлаб чиқариш жараёни меъёрида ўтиши учун шароит яратувчилар (иморатлар, иншоотлар, ва ҳ.к.).

Шунга асосланиб, статистик режалаштириш ва ҳисобда асосий фондларнинг натурал кўриниши ва технологик вазифасига қараб асосий фондлар 9 та гуруҳга ажралади:

1. Иморатлар;
2. Иншоотлар;
3. Ўтказувчи қурилмалар;
4. Машина ва ускуналар.

Шу жумладан:

- а. қувватли машина ва ускуналар;
- б. Ишчи машина ва ускуналар.

Улардан:

- а. автоматик машина ва ускуналар;
- б. ўлчайдиган ва тўғрилайдиган асбоблар;
- в. ЭХМлар.
5. Транспорт воситалари;
6. Асбоб ва ускуналар;
7. Ишлаб чиқариш ашё ва анжомлари;
8. Хўжалик анжом-ашёлари;
9. Бошқа асосий фондлар.

Бу туркумлаш, асосий фондлар таркиби бўйича маълумот олиш, техник ўзгаришларни библиш, асосий фондлар эскириши ва амортизациясини тўғри аниқлаш ҳамда уларни яратувчи тармоқларни режалаштириш имконини беради.

Бу туркумлаш, асосий фондларнинг фаол қисмини (меҳнат предметга таъсир этувчи қисми) ажратиш имконини яратади. Саноатда уларга қувватли машина ва ускуналар, ишчи машина ва ускуналар, ўлчов асбоблари, лаборатория ускуналари ва асбоб-ускуналари кирди. Илмий-техника тараққиёти натижасида асосий фондлар ичида фаол қисмининг салмоғи таборо ортиб боради ва бу ҳолат, ўз навбатида, ишлаб чиқариш самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатади.

5.3. Асосий фондларни баҳолаш

Асосий фондларнинг ҳар бири ёки уларнинг бир гуруҳи натурал кўрсаткичда ҳисобга олинади. Масалан, печлар — фойдаланиш майдони m^2 , яшайдиган иморатлар — сонда ва фойдаланиш майдони m^2 да.

Асосий фондларни бундай кўрсаткичларда ҳисобга олиш кўп иқтисодий масалаларни ҳисобга олишда ишлатилади.

Шунга қарамай, асосий фондларнинг ҳолати ва ишлатилиши ҳақидаги умумий кўрсаткичларни аниқлашда, уларни гуруҳлашда, тармоқ ёки бутун саноатнинг асосий фондлари ҳажмини аниқлашда қиймат (пул) шаклида баҳолаш муҳим аҳамиятга эга. Бу шакл асосида йиллик амортизация меъёри ва суммаси аниқланади, асосий фондлар баланси тузилади.

Амалиётда асосий фондларни қуйидагича баҳолаш усуллари қўлланилади:

1. Тўлиқ қиймати бўйича:

а. бош-бирламчи баҳо;

б. тикланишдаги баҳо.

2. Эскирган қисмини ажратиш қиймати бўйича:

а. бош-бирламчи баҳо;

б. тикланишдаги баҳо.

3. Йўқотишдаги баҳо.

Асосий фондларни сотиб олиш, олиб келиш, ўрнатишдаги амалий харажатлар йиғиндисини асосий фондларнинг тўлиқ бирламчи — бош қиймати деб аталади. У асосий фондларни баҳолашнинг асосий тури ҳисобланади.

Тиклаш қиймати эса шу қийматнинг ҳозирги баҳоларда инфодаланишидир. Қурилиш материалларини ҳозирги баҳосида, ҳозирги вақт транспорт харажатларида ва ҳ.к. Бу баҳо асосий фондларни қайта баҳолаш натижасида қўйилади.

Эскирган қисмини ажратиш қиймати деб, тўлиқ бирламчи қиймат ёки тиклаш қийматидан эскирган қисм қиймати айнириб ташлангандан кейин қоладиган қийматга айтилади.

Эскириб, ишлаб чиқаришдан чиқариб ташлашдаги қиймати йўқотиш қиймати дейилади.

Ҳар хил иқтисодий ҳисоботлар учун асосий фондларни тўғри баҳолаш муҳим аҳамиятга эга. Бундай баҳони асосий фондларни инвентаризация қилиб ва қайта баҳолаб билиш мумкин.

5.4. Асосий фондларнинг эскириши, амортизация суммаси ва меъёри

Асосий фондлар амортизацияси — уларнинг жисмоний ва маънавий томондан эскиришини пул шаклида инфодалашдир. Шу билан бирга амортизация асосий фондлар қийматининг тайёр маҳсулотга ўтказган қисмини белгилайди. Жисмоний эскириш уларни ишлатиш натижасида ҳосил бўлади.

Маънавий эскиришнинг эса 2 тури мавжуд:

- мавжуд асосий фондларга нисбатан унумлироғи ишлаб чиқарилганда;

- мавжуд асосий фондларга нисбатан арзонроғи ишлаб чиқарилганда.

Жисмоний ва маънавий эскиришнинг пулда ифодаланиши ҳисобланган амортизация ажратмалари аста-секин йиғила бориб, амортизация фондни ташкил этади. Бу фонд ҳисобидан асосий фондлар бутунлай ёки қисман тикланиб борилади. Статистика асосий фондлар амортизациясини ўрганишда йиллик амортизация суммаси ва амортизация меъёрини бир-биридан ажратади.

Йиллик амортизация суммаси йил давомида ажратилган амортизация суммалари йиғиндиси бўлиб, у қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$A_n = \frac{БББ + ЙХ - ЙБ}{T};$$

Бунда: БББ — объектнинг тўлиқ бош бирламчи баҳоси;

ЙХ — ишлатиб бўлинган объектни йўқотиш харажатлари (демонтаж, ажратиш, бузиш ва ҳ.к.);

ЙБ — объектни йўқотиш вақтида олинган материаллар, деталлар ва бошқа сотишдан тушган тушум;

T — объектнинг хизмат кўрсатиш даври.

Ўзбекистонда амортизация ажратмалари қонун бўйича фақат уларни янгилашга сарфланади (чунки уларни таъмирлаш харажатлари жорий харажатларга ҳисобланиб, маҳсулот таннарихига қўшилади).

Амортизация ажратмалари бош, бирламчи ёки тиклашдаги тўлиқ баҳосига нисбатан махсус ўрнатилган меъёр асосида амалга оширилади. Бу меъёр асосий фондларнинг турларига қараб табақалаштирилган ва улар бир йилга ҳисобланади:

ди: $N_n = \frac{A \cdot 100}{БББ}$. Ҳар ойлик амортизация суммасини аниқлаш учун унинг бир йиллик суммасини ҳисоблашнинг икки усули мавжуд: профессионал-чизиқли ва тезлаштирилган усуллар.

Профессионал-чизиқли усулда объектнинг қиймати унинг бутун хизмат қилиш даврида ҳар бир баробар равишда амалга оширилади. Масалан, агар объектнинг хизмати даври 5 йил бўлса, унда унинг балансидаги қийматининг 1/5 қисми қопланади ёки амортизациянинг чизиқли меъёри 20%га тенг бўлади.

Асосий фондлар актив қисмининг тезлаштирилган амортизация меъёри ишлаб чиқаришни таркибан ўзгартириш ва уни

модернизация қилиш учун мўлжалланган. У амортизация мєъ-срїнинг икки марта кўпайтирилган ҳажмига тенг бўлиб, объектнинг қолдиқ қийматига нисбатан қўлланади.

Мисолимизда икки марта кўпайтирилган чизиқли амортизация мєъсрї 40%га тенг. У ҳолда объектнинг қиймати 2000 минг сўм бўлсин. Амортизация ажратмалари фойдаланишнинг биринчи йилида 800 минг сўм бўлади ($2000 \text{ сўм} \cdot 0,4$). Биринчи йил ишлатиб бўлингач, қолдиқ қиймат — 1200 сўм (2000-800). Объектнинг қолдиқ қийматига нисбатан иккинчи йил амортизация ажратмалари 480 минг сўмга тенг ($1200 \cdot 0,4$). Фойдаланишнинг бошқа йиллари учун ҳам амортизация ажратмалари шундай ҳисобланади.

Амортизация ажратмалари асосий фондлар учун янги капитал маблағларни молиялаштиришга ёки қурилиш материаллари, ускуналар ёки номатериал активларни сотиб олиш учун узоқ муддатли молиявий қўйилмаларга сарфланади.

Узоқ муддат фойдаланиладиган асосий фондларни яратиш ва сотиб олиш учун қилинган харажатлар узоқ муддатли инвестициялар деб аталади. Бу харажатлар жорий йил харажатларига киритилмайди.

Инвестициялашнинг моҳияти шундаки, кейинроқ фойда олиш учун маълум лойиҳаларга капитал қўйилади. Инвестицион лойиҳаларнинг шакллари ва мазмуни янги корxonани қуришни режалаштиришдан тортиб, то асосий капиталнинг янги элементларини сотиб олишигача бўлиши мумкин.

Корxonалардаги асосий фондлар қиймати тинмай ўзгариб туради. Уларнинг кўпайишига қуйидаги омиллар таъсир этади:

- сотиб олиш;
- қуриш;
- инвентаризация давридаги баҳосининг ортиши.

Камайиши эса:

- эскирган сабабли йўқотиш;
- бошқа корxonаларга сотиш;
- табиий офат натижасида йўқотилиш;
- инвентаризация даврида баҳоси камайиши.

Асосий фондлар ҳақидаги маълумотларга асосан корxона ва тармоқлар бўйича уларнинг тулиқ қиймати бўйича баланси тузилади:

$$O\phi_0 = П - В = O\phi_1$$

Бунда: $O\phi_0$ - асосий фондларнинг йил бошидаги қолдиғи;

$O\phi_1$ - асосий фондларнинг йил охиридаги қолдиғи;

П - асосий фондларнинг келиши;

В - асосий фондларнинг чиқиши.

Масалан, тармоқда йил бошида 6000 м. с. асосий фонд мавжуд эди. Йил давомида ишлаб чиқаришга 1200 м.с. асосий фонд киритилди ва 200 м.с. асосий фонддан чиқарилди. У ҳолда асосий фондларнинг баланси қуйидагича тузилади:

$$\begin{aligned} 6000+1200-200 &= 7000 \\ 7200 &= 7200. \end{aligned}$$

5.5. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш

Асосий фондларнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнини таҳлил қилиши учун уларнинг эксплуатация ҳолати, эскириш даражаси ва улардан фойдаланишни характерлаш бўйича маълумотга эга бўлмоқ керак.

Асосий фондларнинг эскириш даражаси мутлақ ва нисбий кўрсаткичларда ифодаланади.

Масалан, қайсибир тармоқнинг асосий фондлар қиймати 10 млрд. сўм Унинг қолдиқ қиймати эса 8 млрд. сўм. Бундай ҳолда унинг эскирганлари суммаси 2 млрд. сўм бўлади. Эскириш коэффициентни қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\text{Эскириш коэф.} = \frac{\text{Оф} - \text{Оф}^1}{\text{ОФ}}$$

Бу ерда: Оф - асосий фондларнинг бошланғич қиймати;
Оф¹ - қолдиқ қиймати.

Эскириш коэффициентни яроқлилик коэффициентини билан узвий боғлиқдир. Эскириш коэффициентини қанча кичик бўлса, яроқлилик коэффициентини шунча катта бўлади ва аксинча. Агар коэффициент «1» дан эскириш коэффициентини айириб ташласак, яроқлилик коэффициентига эга буламиз.

Масалан, юқоридаги мисолимизда эскириш коэффициентини = $10-8 = 0,2$ ёки 20%; Яроқлилик коэффициентини = $1-0,2 = 0,8$ ёки 80%.

Асосий фондларнинг такрор ишлаб чиқариш суръатини характерлаш учун уларни янгилаш коэффициентини қўлланилади.

Янгилаш коэффициентини;

Бу ерда: ЯК — янги киритилган асосий фондлар қиймати;

Ф₁ — асосий фондларнинг йил охиридаги қиймати.

Бундан ташқари чиқиш коэффициентини ҳам қўлланилади.

$$\text{Чиқиш коэффициентини} = \text{ЕВ} / \Phi_0.$$

Бунда: $EВ$ — чиқарилган асосий фондлар қиймати;
 Φ_0 — асосий фондларнинг йил бошидаги қиймати.

Асосий фондларнинг ҳаракати ва ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар

Кўрсаткичлар номи	Ҳисобланг усули
1. Ҳаракат кўрсаткичлари	Янги киритилган асосий фондлар қиймати
1.1. Киритилиш коэффициенти	Асосий фондларнинг йил охиридаги қиймати
1.2. Янгилаш коэффициенти	Янги киритилган асосий фондлар қиймати
1.3. Чиқариш коэффициенти	Асосий фондларнинг йил охиридаги қиймати
	Чиқиб кетган асосий фондлар қиймати
	Асосий фондларнинг йил бошидаги қиймати
	Йўқотилган асосий фондлар қиймати
2. Ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар	Асосий фондларнинг йил бошидаги қиймати
	Эскирishi суммаси
2.1. Эскирishi коэффициенти	Асосий фондларнинг тўлиқ қиймати
	Қолдиқ қиймати
2.2. Яроқлилик коэффициенти	Асосий фондларнинг тўлиқ коэффициенти

Бу кўрсаткичлар асосий фондлар баланси маълумотлари асосида тузилади.

Асосий фондлар ҳажми ва ҳолати баланси

Йил бошидаги ҳажми	Йил давомида киритилди		Йил давомида чиқарилади		Йил охиридаги ҳажми
	ҳажми	шу жумладан, янги асосий фондлар	ҳажми	шу жумладан, йўқотилди	
1	2	3	4	5	6
4250	1230	600	200	150	5280

Шу маълумотлар асосида асосий фондлар ҳажми ва ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларни ҳисоблаймиз:

1. Киригиш K_r : $K_r = \frac{1230}{5280} \cdot 100 = 23,2\%$;

2. Янгиланиш K_r : $K_r = \frac{600}{5280} \cdot 100 = 11,4\%$;

3. Чиқариш K_r : $K_r = \frac{200}{4250} \cdot 100 = 4,7\%$;

4. Йўқотиш K_r : $K_r = \frac{150}{4250} \cdot 100 = 3,5\%$;

5. Яроқлилиқ K_r : $K_r = \frac{3850}{5280} \cdot 100 = 72,9\%$;

6. Эскириш K_r йил охирига: $K_r = \frac{3850}{5280} \cdot 100 = 27,1\%$.

Ушбу маълумотлар асосида йил охирида асосий фондлар эскириш суммаси (мутлақ қиймат)ни ҳам ҳисоблаш мумкин: турли қиймат ва эскириш суммаси орасидаги фарқ: $5280 - 3850 = 1430$ минг сўм.

У ҳолда эскириш K_r та тенг бўлади:

$$\frac{1430}{5280} \cdot 100 = 27,1\% \text{ ва } K_r = 100 - 27,1 = 72,9\%.$$

Худди шундай кўрсаткичларни йил бошига нисбатан ҳам ҳисоблаш мумкин. Шунингдек, эскириш коэффициентини ҳам ҳисобласа бўлади. Эскириш коэффициенти асосий фондлар қийматининг маҳсулотга ўтказилган қисмини, яроқлилиқ коэффициенти эса, асосий фондларнинг эскирмаган қисми қийматини ифодалайди.

Асосий фондлардан фойдаланиш даражасини характерлаш учун ҳар бир сўмлик асосий фонdda ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги (фонд қайтими) қўлланилади. Уларнинг динамикасини ўрганишда асосий фондлар ҳам, маҳсулотлар ҳам ўзгармас баҳоларда белгиланади. Масалан,

	1998 йил	1999 йил
Асосий фондларнинг йиллик ўртача баҳоси (м.с.)	6000	8000
Йили маҳсулот (м.с.)	9000	14400

Аниқлансин:

1. 2001 ва 2002 йилларда асосий фондлардан фойдаланиш даражаси.

2. 2002 йилларда қуйидаги омилларнинг маҳсулот ҳажми ўзгаришига таъсири.

а) асосий фондлардан яхшироқ фойдаланиш натижасида;

б) асосий фондлар ҳажмининг ортиши.

1) 2001 й. = $9000 / 6000 = 1,5$ сўм.

2002 й. = $14400 / 8000 = 1,8$ сўм

маҳсулот ҳажмининг умумий ўсиши:

2) $14400 - 9000 = 5400$ млн. сўм.

а) $0,3 \cdot 8000 = 2400$

$1,5 \cdot 2000 = 3000 / 5400$.

Демак, 5400 млн. сўмлик қўшимча маҳсулотнинг 2400 млн. сўмлиги яхшироқ фойдаланиш, 3000 млн. сўмлиги асосий фондларни кўпайтириш ҳисобига олинган. Фонд қиймати қайтими кўрсаткичи тўғри кўрсаткич, унинг тескари кўрсаткичи фонд

талабчанлиги кўрсаткичи ҳисобланади: $h = \frac{\Phi}{q}$ ва у бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун неча бирлик фонд талаб қилинишини ифодалайди. Бу кўрсаткич қанча кичик бўлса, самардорлик шунча юқори бўлади.

Ҳамиятнинг моддий-техник базаси яратилган сари меҳнатнинг асосий фондлар билан қуролланиши ортиб боради. Бу кўрсаткич асосий фондлар қийматини корхонадаги ходимлар сонига ёки энг кўп ишчи ишлаган сменадаги ишчилар сонига бўлиш орқали аниқланади.

Масалан, корхона асосий фондлари қиймати — 12 млн. сўм. Энг кўп ишчилар ишлаган сменадаги ишчилар сони 12000 киши.

Меҳнат фонд билан қуролланганлиги = $12\text{млн.} / 12000$ киши = 10 минг. сўм.

Демак, ҳар бир ишчи 10000 минг сўмлик асосий фондлар билан қуролланган. Бу кўрсаткичнинг ортиши меҳнат унумдорлиги ортишига олиб келади.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқариш предметлари (материаллар, хом ашё, ёқилғи ва ҳ.к.) ишлаб чиқаришда қайта ишланиши натижасида ишлаб чиқариш жараёнининг охирида тайёр маҳсулотга ўтади. Ишлаб чиқариш фондлари (қуроллар, асбоб-ускуналар транспорт, ўтказувчи қурилмалар ва ҳ.к.) ёрдамида ишчи кучи ишлаб чиқариш предметларига тайёр маҳсулот олиш учун таъсир этади. Асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнининг бир неча актларида иштирок этади ва аста-секин эскириб боради. Ишлаб чиқариш предметлари эса ишлаб чиқариш жараёнининг бир актида бутунлай ишлатилиб, маҳсулотга тўлиқ ўтиб кетади.

Демак, тайёр маҳсулотга ишлаб чиқариш предметлари ўз қийматларини бутунлай бир ишлаб чиқариш актида қолдиқсиз ўтказишади. Ишлаб чиқариш фондлари эса аста-секин эскириб боришига қараб ўтказишади ва ишлаб чиқаришнинг бир неча актида қатнашади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Асосий фондларнинг моҳияти ва статистиканинг вазифалари нималардан иборат?
2. Асосий фондларнинг таснифланиши.
3. Асосий фондларни баҳолаш усулларини айтиб беринг
4. Асосий фондларнинг эскириши, суммаси ва меъёри ҳақида сўзлаб беринг
5. Асосий фондларнинг тўлиқ ва қолдиқ қиймати бўйича баланс ҳақида нималар биласиз?
6. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичи ҳақида-чи?

Асосий адабиётлар

1. А.Ф.Ревенко. Промышленная статистика в США. Учебник. -М. Статистика, 1991.
2. В.Е.Адамов, Статистика промышленности, Учебник. - М.: Финансы и статистика, 1987.
3. Қ.Ҳамдамов, У.Маҳмадалиев. Микронқиғисод асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1994.
4. Э.Эгамбердиев. Микронқиғисодиёт асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1995.
5. А.Улмасов, М.Шарифхўжаев. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: Мехнат, 1995.

АЙЛАНМА ФОНДЛАР СТАТИСТИКАСИ

6.1. Айланма фондлар таркибини статистик ўрганиш

Айланма фондлар — бир йилдан кам хизмат қиладиган, қиймати 15 минимал иш ҳаққидан кам бўлган, ишлаб чиқариш жараёнида бир марта ишлатиладиган ва ўз қийматини тайёр маҳсулотга бутунлай ўтказиб юборадиган активлардир.

Материал айланма маблағлар захираси қуйидагилардан ташкил топади: хом ашё ва материаллар қайта ишлашга мўлжалланган қимматбаҳо металллар ва тугалланмаган ишлаб чиқариш, ташқарига чиқарилган маҳсулот ва қайта сотиш учун мўлжалланган товарлар, чет элда бўлган, лекин шу мамлакат аҳолисининг мулки захираларининг орғини (бунда хориж ҳудудлари мулки захирасининг ўсиши эътиборга олинади).

Бухгалтерия ҳисобида муайян предметлар «тез ишлатиладиган ва кам баҳоли предметлар» (асбоб, инвентар ва мосламалар) деб аталади. Бухгалтерия ҳисоби бўйича бундай предметлар ишлаб чиқариш жараёнига ўтказилиши, уларнинг қиймати харажатларга қўшиб юборилиши ҳам, ёки 50 фоизи харажатларга қўшилиб, 50 фоизини аста-секин ишлатилишига қараб харажатларга қўшиб юбориш ҳам мумкин.

Айланма фондлар таркибида, аввало, материал-буюм элементлари (айланма маблағлар), сўнгра пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий маблағлар (облигациялар, векселлар ва ҳ.к.лар) ажратилади.

Қисқа муддатли молиявий қўйилмалар, ҳисоботдаги маблағлар ва пул маблағлари таркиби корхоналар фаолиятининг асосий йўналишига (ишлаб чиқарувчи ёки савдо-воситачилик характеридаги фаолият) боғлиқ эмас.

Лекин айланма фондларнинг материал-мулк элементлари таркиби корхоналарнинг фаолиятига боғлиқ. Агар корхона ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланса, у ҳолда мулкнинг асосий қисми ишлаб чиқариш захираларидан ва тайёр маҳсулотлардан ташкил топади. Агар корхона таъминот, савдо-воситачилик вазифасини бажарса, у ҳолда асосий ўринни сотишга мўлжалланган товарлар эгаллайди.

Умуман, корхоналар айланма фондлари таркибини бухгалтерия ҳисобининг мавжуд бўлган счётларига мослаштириб, таснифлаш мумкин.

6.2. Айланма фонд ҳажмини ва айланишини аниқлаш

Айланма фонд ҳажмини икки даврда — маълум кунга (одатда, чоракнинг охириги куни) ёки жорий даврдаги ўртача ҳажми бўйича аниқлаш мумкин.

Айланма фондларнинг маълум кунга бўлган ҳажмини бухгалтерия баланси маълумотлари ёки бухгалтериянинг синтетик ва аналитик ҳисоблари маълумотлари асосида аниқлаш мумкин.

Айланма фондларнинг ўртача қолдиғини аниқлаш учун берилган маълумотларга асосан ўртача арифметик ($O = \frac{O_0 + O_n}{2}$)

ёки ўртача хронологик формуладан ($O = \frac{O_0/2 + O_1 + O_2 + O_3 + O_n/2}{n-1}$) фойдаланилади.

Масалан, корхона айланма фондлари қолдиғи чорак бошида 240 млн.сўм, охирида 260 млн.сўм бўлса, у ҳолда ўртача қолдиқ 250 млн.сўм бўлади.

Йилнинг ҳисобот куллари:	1.01.2003	1.04.2003	2.07.2003	1.10.2003	1.01.2004
Айланма фонд қолдиғи, млн.сўм	240	280	200	290	300

$$\text{У ҳолда, } \bar{O} = \frac{240/2 + 280 + 200 + 290 + 300/2}{5-1} = 275 \text{ млн.сўм.}$$

Айланма фондлар қолдиғининг ўзгаришига сабаб шундаки, ишлаб чиқариш жараёнининг бошида мавжуд бўлган захиралар ишлаб чиқариш томонидан сўрилади. Уларни тиклаш маҳсулотларни сотиш натижасида олинган молиявий маблағлар ҳисобидан амалга оширилади. Умуман, бу жараёни айланма фондларнинг айланиши деб аташ мумкин:

МЗ → МИЧ → ИЧ → СТТ

Бунда: МЗ — материаллар захираси;

МИЧ — маҳсулотларнинг ишлаб чиқаришда ишлатилиши;

ИЧ — ишлаб чиқариш жараёни;

СТТ — сотишдан тушган тушим.

Айланма фондларнинг айланиш тезлигини аниқлаш учун шу даврда сотилган маҳсулотлар ҳажмини айланма фонднинг ўртача қолдиғига бўлинади:

$$K_{\text{айн}} = \frac{СТТ}{O}$$

Бу кўрсаткичнинг моҳияти шундаки, у айланма фондларнинг давр мобайнида неча марта айланганини ифодалайди. Масалан, корхона маҳсулотларини сотишдан тушган тушим 2000 млн. сўм, айланма фондларнинг ўртача қолдиғи 400 млн. сўм. У ҳолда $K_{айл} = 2000/400=5$ марта айланган.

Шундан бир айланиш учун керак бўлган кунлар сонини ҳам ҳисоблаш мумкин:

$$K = T / K_{айл}$$

Бунда: $K_{айл}$ — айланиш кoeffициенти;

T — давр узунлиги (ой — 30 кун, чорак — 90 кун, йил — 360 кун).

Мисолимизда да бир марта а айланади.

Бу кўрсаткич қанчалик кичик бўлса, айланма фондлар самарадорлиғи шунчалик юқори бўлади.

6.3. Бир бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш учун қилинган харажат

Бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун қилинган харажатни аниқлаш учун шу турдаги сарфланган барча моддний харажат натурал ҳолатда (M) ишлаб чиқарилган, ишга яроқли маҳсулот ҳажми (q)га бўлинади:

$$m = M : q$$

Бу кўрсаткични ҳам метр бўйича, ҳам амалдагисини қуйидаги схема асосида аниқлаш мумкин:

Ишлов харажат — жами				
Фойдали харажат	Чизмачилар			Бракдан йўқотуви
	Фойдаланидиган		Фойдаланмайдиган	
	материаллардан ишлаб чиқаришга киритиш жараёнида	Ишлов бериш вақтида		

Фойдали харажат ишчи чизмалар, технологик карталар ва бошқа технологик карталар — ҳужжатлар асосида аниқланади ва у бир дона маҳсулот таркибида моддалардан қанча борлигини ифодалайди. Масалан, бир столнинг ҳажми (150x70см) ва қолдиғи 2 см. бўлса, унга сарфланадиган ДСП миқдори 0,021 м³ бўлади (150x70=21000 см² ёки 0,021 м³).

Материалларни ишлаб чиқаришга киритиш жараёнидаги чиқинди шу ҳолатда пайдо бўладиги, қачонки бевосита омборда берилган ҳажм (размер)лар бўйича материаллар бичилса (маса-

лан, пўлат парчасини металл конструкциялар цехига узатиш учун берилган узунлик бўйича бўлакларга ажратилса). Бунда утил-лаштириш мумкин бўлган чиқиндилар ҳам ҳосил бўлади (қийқ-индиларни металлومга топшириш мумкин ёки қайта эритса ҳам бўлади), уларни мавжуд технология бўйича ишлатиш мумкин эмас.

Цехларда ишлов беришда ҳосил бўлган чиқиндилар фойи-даланадиган ва фойидаланилмайдиганларга ажратилади. ДСПни цехда қайта ишлаш вақтида ишлатиладиган чиқитлар (қирқ-илган рейка ва ҳ.к.) билан бирга ишлатиб бўлмайдиган (ке-синида ҳосил бўлган қипиқлар, текислаш вақтида ҳосил бўлган чанг ва ҳ.к.) чиқиндилар ҳам ҳосил бўлади.

Бракдан йўқотувчилар ҳар хил сабабларга кўра ҳосил бўлади (сифатсиз материалларни ишлатишдан, қайта ишловчи технологиялар бузилишидан, ишчи айби билан, ноқулай асбоб ишлатишдан ва ҳ.к.). Бракдан амалдаги йўқотувчи аниқлаш учун ҳосил бўлган маҳсулотнинг соф вазни (размери) олинади, чунки сифатли ва брак маҳсулотни, ишлаб чиқаришдаги чиқин-диларни алоҳида-алоҳида ҳисоблаб бўлмайдди.

Умуман, амалиётда нисбий харажатларни камайтиришнинг 3 хил усули мавжуд: маҳсулотлар тузилишини мукамаллашти-риш; қайта ишлов вақтида чиқиндиларни қисқатириш (эукам-мал технологияларни қўллаш натижасида) ва бракни йўқотиш.

Материал харажатлар ишлаб чиқариш харажатлари ичи-да катта салмоққа эга бўлгани учун нисбий харажатларни доим назорат қилиб туриш лозим. Бунинг учун индекс усулидан кенг фойдаланилади.

Оддий ҳолда бир хил маҳсулот ишлаб чиқаришда, бир хил материал ишлатилса, қуйидаги формула ишлатилади:

$$i_m = m_1 / m_0;$$

Бунда: m_1 — жорий даврда бир бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган материал ҳажми; m_0 — шунинг ба-зис даврадагиси.

Кўриниб турибдики, касрнинг сурати билан маҳражи ора-сидаги фарқ нисбий харажатларнинг ўзгариши натижасида олин-ган иқтисод ёки ортиқча сарф ҳажминини ифодалайди:

$$\Delta m = m_1 - m_0;$$

Агар умумий иқтисод ёки ортиқча сарф ҳажминини аниқлаш лозим бўлса, у ҳолда бу кўрсаткични амалда ишлаб чиқарилган барча маҳсулот ҳажмига кўпайтирилади:

$$\Delta m = (m_1 - m_0) \cdot q_1$$

Амалиётда ишлаб чиқарилган барча маҳсулотлар турлари бўйича умумий нисбий харажатлар индекси ва умумий иқтисод (ортиқча сарфлаш) ҳажмини ҳам ҳисоблаш лозим бўлади. Нисбий харажат индекси ҳар хил маҳсулотлар маҳсулотларни ишлаб чиқаришда қўлланилади. Шунинг учун умумий индексни олиш мақсадида ҳар хил материаллар бирлиги пулда баҳоланади. Бунда базис даврдаги (P_0) ёки жорий даврдаги (P_1) баҳодан ўзгармас баҳо сифатида фойдаланиш мумкин. У ҳолда, умумий индекс қуйидагича ҳисобланади:

$$I_m = \frac{\sum m_1 p_0 q_1}{\sum m_0 p_0 q_1};$$

Бунда: m_1 ва m_0 — шу турдаги материалларнинг маҳсулот турлари ҳар бир бирлиги учун сарфланган ҳажми;

p_0 — материаллар бирлигининг базис даври баҳоси, у икки солиштирилган давр учун ҳам ўзгармас қилиб олинади;

q_1 — жорий даврда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг турлари бўйича ҳажми.

Бу индекснинг сурати билан маҳражи орасидаги фарқ нисбий харажати ўзгариши натижасида пул шаклидаги умуман материаллар бўйича кўрилган иқтисод ёки ортиқча сарф ҳажмини ифодалайди. Бунга ҳисоблашни қуйидаги шартли мисолда кўриб чиқамиз:

Маҳсулотларнинг ўлчов бирлиги	Ишлаб чиқарилган	Материалнинг номи ва ўлчов бирлиги	Маҳсулот бирлиги нархи, минг сўм	Маҳсулот бирлигига сарфланган нисбий харажат		Маҳсулот бирлигига сарфланган умумий материал, минг сўм	
				Меъёр бўйича	Амалда	Меъёр бўйича	Амалда
-	q_1	-	P_0	m_1	m_0	$m_0 p_0$	$m_1 p_0$
Ўқувчилар учун столлар, дона	500	Плита ДСП, м ³	120,0	0,040	0,035	4,80	4,20
		Ёғоч, 4 бурчакли, дона	40,0	4	5	160,00	200,00
		Жами	-	-	-	164,80	204,20
Ошхона ўтиригичлари, дона	100	Плита ДСП, м ³	120,0	0,002	0,003	0,24	0,36
		Ёғоч, 4 бурчакли, дона	40,0	4	4	160,00	160,00
		Чиройли ишлов берувчи ёғоч м ³	5,0	0,25	0,16	1,25	0,80

Жадвалда берилган маълумотларга кўра, ўқувчилар учун ишлаб чиқарилган 500 та стол стол учун — $204,2 \cdot 500 = 102100$ минг сўмлик, 1000 та ошхона ўтиргичлари учун — $161,16 \cdot 1000 = 161160$ минг сўмлик материал сарфланган. Меъёр бўйича эса, уларга столлар — $161,49 \cdot 1000 = 161490$ минг сўмлик материал сарфланиши керак эди.

Шуларни ҳамма материаллар бўйича ўртача нисбий харажатлар индекси:

$$J_m = \frac{\sum m_1 p_0 q_1}{\sum m_0 p_0 q_1} = \frac{102100 + 161160}{82400 + 161460} = \frac{263260}{243890} = 1.079 \text{ ёки } 107,9\%$$

Бунинг маъноси шундан иборатки, ўртача нисбий харажат меъёрга нисбатан 7,9 фоизга ортиқча сарфланган, натижада материаллар бўйича 19370 минг сўм ($263260 - 243890$) ортиқча ишлатилган. Бундан кўриниб турибдики, асосий ортиқча материал сарфлаш столлар ишлаб чиқаришда юз берган ($102100 - 82400 = 19700$ минг сўмлик), ошхона ўтиргичларини ишлаб чиқаришда эса 330 минг сўм тежалган ($161600 - 161490 = 330$ минг сўмлик).

Шундай қилиб, айланма фондлар асосий фондлардан тубдан фарқланади. Улар бир ишлаб чиқариш циклида иштирок этадилар, ишлаб чиқариш харажатлари таркибида юқори салмоққа эга. Уларни белгиланган меъёр асосида сарфлаш бозор интисодиётида муҳим аҳамият касб этади.

Қисқача хулосалар

Айланма фондлар асосий фондлардан фарқли ўлароқ, бир ишлаб чиқариш циклида қатнашади ва ўз қийматини тайёр маҳсулотга бутунлай ўтказиб юборади.

Уларни ўрганишда статистика қўйдаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланади: ўртача қолдиқ, захираларнинг айланмиш тезлиги, бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган материаллар ҳажми ва ҳоказолар. Бозор иқтисодиёти талабларига кўра, корхоналар айланма фондларидан тежаб-тергаб, самарали фойдаланишлари лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Айланма фондлар таркиби нималардан ташкил топади ва уларнинг манбаи нимада?

2. Айланма фондларни ўрганишда статистика қандай кўрсаткичлар тизимидан фойдаланади?

3. Бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган материал ҳажми ва унинг индекслари.

Асосий адабиётлар

1. А.Ф.Ревенко. Промышленная статистика в США. Учебник. -М.: Статистика, 1991.

2. В.Е. Адамов. Статистика промышленности. Учебник. -М.: Финансы и статистика, 1987.

3. Қ.Ҳамдамов, У. Маҳмадалиев. Микронқтисодиёт асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1994.

4. Э.Эгамбердиев. Микронқтисодиёт асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1995.

5. А.Улмасов, М.Шарифхўжасв. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: Мехнат, 1995.

VII боб

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАШИНА ВА УСКУНАЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

7.1. Ишлаб чиқариш ускуналари ва уларнинг таснифлари

Ишлаб чиқариш ускуналари ҳам асосий фондларнинг актив қисми ҳисобланиб, улар ёрдамида кишилар табиий бойликларни қазиб оладилар ёки аҳтиёжларини қондирадиган маҳсулотларни ишлаб чиқарадилар (қирқувчи машиналар, кўмир комбайнларни ёки домна, мартен печлари металл қирқувчи станоклар, йиғирув ва тўқув станоклари ва хоказо). Улар хилма-хил вазифаларни бажарадилар. Уларни статистик жиҳатдан ўрганиш учун тўғри танифлаш муҳим аҳамиятга эга.

Таснифлашда биринчи муҳим белги сифатида уларнинг меҳнат - предметга таъсир этиш усули қабул қилинган ва 3 гуруҳга ажратилган:

1) механик ускуналар - улар меҳнат предметга механик йўл билан (кесиб, майдалаш) билан таъсир ўтказадилар (металл қирқувчи станоклар, тўқув станоклари, босма машиналар);

2) термик ускуналар - улар меҳнат предметларига маълум ҳарорат асосида таъсир ўтказадилар (домна печлари);

3) кимёвий ускуналар — улар меҳнат предметларига кимёвий реакциялар ёрдамида таъсир этувчилар (реакторлар, эриткичлар, электролит ванналар).

Бу белгидан ташқари ишлаб чиқариш ускуналари меҳнат предметларини қайта ишлаш, ихтисослаштириш ва автоматлаштириш даражасига қараб ҳам таснифланади.

7.2. Ускуналарнинг ҳолати ва сонини характерловчи кўрсаткичлар

Ускуналардан рациональ фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Бу ўз навбатида, ускуналарнинг ҳолатига, мукамаллаштириш даражасига, ёшига, физик ва маънавий эскириш даражасига боғлиқ. Буни аниқлаш учун эксплуатацион ва техник ҳолатга тавсиф берилади. Ускуналарнинг фойдаланиш ҳолатини аниқлаш учун улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади: 1. Ўрнатилган ускуналар, шу жумладан: а) ҳаракатдагилар; б) ҳаракат этмаётганлар; в) Ишга тушириш олдида турганлар; 2. Ўрнатилмаган ускуналар: а) у корхонада ўрнатиладиган ускуналар; б) шу корхона учун ортиқча бўлган ускуналар..

Ўрнатилган ва ўрнатилмаган ускуналар биргаликда мавжуд ускуналар сонини ташкил қилади.

Эксплуатация ҳолатини характерлаш учун қуйидаги кўрсаткичлар қўлланилади:

- ўрнатилган ускуналардан фойдаланиш коэффициентини аниқлаш учун ҳаракатдаги ускуналар сони ўрнатилган ускуналар сонига бўлинади;

- мавжуд ускуналардан фойдаланиш коэффициентини аниқлаш учун ҳаракатдаги ускуналар сони мавжуд ускуналар сонига бўлинади.

Ускуналар техник ҳолатини аниқлаш учун улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- ишга яроқли ускуналар;

- ишга яроқли ёки капитал таъмирталаб ускуналар;

- ишга яроқсиз, чиқариб юбориш лозим бўлган ускуналар.

Бу гуруҳлашлар ускуналардан фойдаланишни таҳлил қилиш учун ишлатилади. Шунинг учун ўрнатилмаган ускуналарга алоҳида эътибор берилади ва ҳар йили 1 январда статистика органлари уларни ҳисобга оладилар. Бу материаллар тармоқлар бўйича ва ускуналар турлари бўйича ишлаб чиқилади.

Маълумки, баъзи ишлаб чиқариш ускуналари тўхтовсиз ишлатилади (домна ва мартен печлари, атом ва химик реакторлар), баъзи ускуналар эса тўхтаб-тўхтаб ишлайди. Улардан фойдаланишни билишда смнални коэффициентини ишлатилади. Бу кўрсаткич бир неча смнада ишлайдиган корхоналарда қўлланилади. У ҳар куни бир станокнинг ўртача неча смнада ишлаганини ва шу ускуналар билан смналар сонини ортириб, ишлаб чиқариш ҳажминини қанча ошириш мумкинлигини кўрсатади. У ўртача тортилган арифметик формуладан фойдаланиб аниқланади:

$$K_{\text{смналик}} = \Sigma \text{ХП} / \Sigma \text{П}$$

Бунда: х - смналар сони, п - ускуналар сони.

Масалан, цехда 1 суткада ҳаммаси бўлиб, 60 станок ишлайди. Шулардан 1 смнада — 6 таси ишлади.

2 смнада — 10 таси ишлади.

3 смнада — 44 таси ишлади. Смнали коэффициент (п) аниқлансин?

$$\text{Смнали } K = (1 \cdot 6 + 2 \cdot 10 + 3 \cdot 44) / (6 + 10 + 44) = 158 / 60 = 2,7 \text{ смна.}$$

Демак, шу куни ҳар бир станок ўртача 2,7 смнада ишлаган ва смнали режим 90% га $(2,7 / 3,0 \cdot 100)$ фойдаланилган. Натижада 8 станок смнаси $(0,3 \cdot 60)$ йўқотилган.

Ускуналарни сони бўйича қуйидаги категорияларга ажратадилар (маълум кун ёки давр бўйича):

1) Мавжуд ускуналар — қасрда бўлиши ва ҳолатига қарамай корхоналарнинг инвентарь рўйхатига киритилган ва балансига ўтказилган ускуналардир;

2) Ўрнатилган ускуналар - булар фойдаланишга топширилган станоклар, машиналар, механизмлардир. Тошпириш вақти далолатномада кўрсатилади;

3) Амалда ишлаган ускуналар - булар ишлаб чиқаришда фойдаланилган станоклар, машиналар ва ҳоказолардир;

4) Режали таъмирдаги ускуналар - булар режа бўйича таъмирга қўйилган станоклар, машиналар ва ҳоказолар.

5) Заҳирадаги ускуналар - ишга яроқли, лекин режа бўйича заҳирага қўйилган ускуналар.

6) Тўхтаб турган ускуналар- режа бўйича ишлаши лозим, лекин у ёки бу сабабга кўра амалда ишламаган ускуналар;

7) Ишлаб чиқаришга керак бўлмаган ускуналар. Ускуналарни бундай категорияларга ажратиш ишлаб чиқариш заҳираларини аниқлаш имконини беради. Масалан: ҳозирги кунда ўрнатилган ускуналарнинг 80 — 85 % и амалда ишлайди, қолгани ишлаб чиқариш заҳираси ҳисобланади.

Ускуналардан вақт бўйича фойдаланишни аниқлаш учун улардан фойдаланилган ва фойдаланилмаган вақтни ҳисобга олиш зарур.

Амалиётда ускуналарнинг қуйидаги вақт фондлари ажратилади: тўлиқ календарь вақт фонди - бу бир станок учун бир ойда 720 соатга (24*30) тенг бўлиб, бир неча станоклар учун эса уларнинг сонига кўпайтирилиб аниқланади ҳамда уларнинг ишлаган ва ишламаган вақтлари йиғиндисига тенг бўлади.

7.3. Ускуналардан фойдаланишни характерловчи сифат кўрсаткичлари тизими

Ҳар қандай корхона маълум режим асосида ишлайди. Кўпчилик корхоналарда умумий дам олиш кунин, сменалар узунлиги ва сменалар орасида танаффуслар мавжуд. Шунинг учун улар календарь фондидан тўлиқ фойдаланмайди. Календарь фонди билан юқоридagi вақтлар орасидаги қолдиқ режим вақти фондини ташкил этади. Бу станок учун бир ойда сменанинг узунлиги, сменалар сони ва иш кунларининг кўпайтмасига тенг. Масалан, корхона 2 смена ишлайди, 21 иш кунин, смена узунлиги 8,2 соат. Унда режим вақти 344 соатга тенг бўлади (8,2 · 2 · 21). Агар режим вақтидан режали таъмир ва заҳира вақти айириб

ташланса, фойдаланиш мумкин бўлган вақт фонди келиб чиқади. Бу, одатда, ускуналар режалли вақт фондига тўғри келади.

Фойдаланиш мумкин бўлган иш вақти фондидан ҳам ҳар хил сабабларга кўра тўлиқ фойдаланилмайдди. Шунинг учун ускуналарнинг иш вақти фонди фойдаланиш мумкин бўлган вақт фондидан тўхтаб туриш вақтига камроқ бўлади. Шу билан бирга иш вақтида ҳам ускуналар қисман фаол, қисман сустр қатнашадилар. Ускуналарнинг сустр иштироки тайёрланиши, тугатиши ва ёрдамчи вақт билан ўлчанади. Шу вақтларни амалда ишлаган вақтдан айириб ташлаб, ускуналардан амалда фойдаланиш вақти ёки машина вақти фондини аниқлаш мумкин.

Бу вақт фондлариш мутлақ миқдорда ўрганши билан бирга статистика улардан фойдаланиш коэффициентларини ҳамда экстенсив фойдаланиш коэффициентларини аниқлайди.

Ишлаб чиқариш ускуналаридан фойдаланишнинг иккинчи томони улар ёрдамида ишлаб чиқариш маҳсулоти ҳажми билан ифодаланади. Улардан интенсив фойдаланишни ифодалаш учун вақт бирлиги ичюда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми олинади:

$$Y = q / T_{\text{ш}} \text{ ёки } Y = q / T_{\text{ф}}$$

Мазкур кўрсаткичларининг икки даврдагиси солиштирилиб, бу соҳадаги ютуқ ёки камчиликлар аниқланади:

$$I = Y_1 / Y_0$$

Ишлаб чиқариш ускуналаридан тўлиқ фойдаланишни характерлаш учун

$$K_T = K_{\text{экст}} \cdot K_{\text{интен}} \text{ ёки } K_T = \frac{\text{Амалда ишлаб чиқарилган маҳсулот}}{\text{Ишлаб чиқариш мумкин булган маҳсулот}}$$

Корхонанинг қуввати деб, йил давомида белгиланган номенклатура бўйича энг кўп ишлаб чиқариш мумкин бўлган маҳсулот ҳажмига айтилади.

Бу кўрсаткич корхонанинг ишлаб чиқариш воситалари тўлиқ, илғор технологияларини қўллаб, ишлаб чиқариш ва меҳнат рациональ равишда ташкил этилган ҳолда ҳисобланади. Бинобарин, бунда ўлчов сифатида тор жойлар эмас, балки цех ва участкаларда тўлиқ қувватлар ҳисоби олинади ва режада бу тор жойларни йўқотиш кўзда тутилади.

Қувват конкрет маҳсулотлар ўлчов бирлигида ўлчанади. Масалан, кўмир шахталари учун кўмир ҳажми, мартин печлари учун эритилган пўлат ҳажми ва ҳ.к.лар.

Ҳар хил маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналарда эса

қувват ҳар хил маҳсулотлар ҳажми билан аниқланади. Масалан, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводида қувват ер ҳайдаш агрегати, ўрми агрегати, терим агрегати сони билан ўлчанади.

Корхонанинг йил охиридаги қуввати қуйидагича аниқланади:

$$M_0 = M_6 + M_p + M_{\text{кк}} + M_{\text{к}} - M_z$$

Бунда: M_0 — йил охиридаги ишлаб чиқариш қуввати;

M_6 — йил бошидаги ишлаб чиқариш қувват;

$M_{\text{к}}$ — янги қурилиш ва кенгайтириш ҳисобига қўшилган қувват;

M_p — корхона реконструкция қилиш ҳисобига орттирган қувват;

$M_{\text{кк}}$ — техник жиҳоздан қайта қуrolланиш ва бошқа ташкилий техник ҳисобига ортган (камайган) қувват;

M_z — усқунанинг эскириши ҳисобига чиқариб юборилган қувват.

Корхона қувватининг ўртача даражаси баланс усули бўйича аниқланади:

$$\bar{M}_{\text{итт}} = M_0 + \sum \frac{M_n Z_n}{12} - \sum \frac{M_n \cdot \mathcal{C}_n}{12}$$

Бунда: M_0 — йил давомида киритилган қувват;

\mathcal{C}_n — киритилган қувватнинг ишлаш ойлари сони;

M_n — йил давомида чиқарилган қувват;

\mathcal{C}_n — чиқарилган қувват ишламаган ойлари сони.

\mathcal{C}_n — чиқарилган қувват ишламаган ойлари сони.

Масалан, йил охирида корхонада 6 та пресс мавжуд, ҳар бирининг қуввати — 24 млн. дона бирлик эди. 1 апрель кунги 2 та пресс олиб қўйилди. 1 июнь кунги 30 млн. дона бирлик қувватга эга бўлган 2 та пресс ўрнатилди. У ҳолда ўртача йиллик қувват тенг бўлади:

$$\bar{M}_{\text{итт}} = 6 \cdot 24 + \frac{30 \cdot 7}{12} + \frac{30 \cdot 6}{12} - \frac{2 \cdot 24 \cdot 9}{12} = 120,5 \text{ д до .}$$

Ҳар бир маҳсулот бўйича ишлаб чиқариш қуввати натурал ўлчов бирликларида аниқланади. Ҳар хил маҳсулот ишлаб чиқариладиган корхоналарда ҳам натурал ўлчов бирликлари қўлланади. Қиймат ўлчов бирликлари фонд қайтими, фонд талабчанлиги ва ишлаб чиқариш қувватлари орасидаги боғланишни ифодалаш учун ҳам керак бўлади.

Корхона қувватидан фойдаланишни статистик ифодалаш учун қувват бирлигидан амалда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмини режадаги маҳсулот ҳажмига бўлиб аниқланади.

$$\text{Фойдаланиш } K_T = \frac{K_{\text{амалда}}}{K_{\text{режа}}};$$

Бунда: $K_{\text{амалда}}$ - қувват бирлигидан амалда ишлаб чиқарилган маҳсулот;

$K_{\text{режа}}$ - қувват бирлигидан режа бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот.

$$K_{\text{амалда}} = \frac{Q_{\text{амалда}}}{M_{\text{амалда}}};$$

Режа кўрсаткичи ҳам шу усул билан аниқланади.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқариш ускуналари ҳам асосий фондларнинг актив қисми ҳисобланиб, улар ёрдамида кишилар табиий бойликларни қазиб оладилар ёки эҳтиёжларини қондирадиган маҳсулотларни (қирқувчи машиналар, комбайнлар ёки домна, мартен печлари металл қирқувчи, йигирув ва тўқув станоклари ва ҳоказо) ишлаб чиқарадилар. Улар хилма-хил вазифаларни бажарадилар. Уларни статистик жиҳатдан ўрганиш учун тўғри таснифлаш муҳим аҳамиятга эга.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш ускуналари ва улар қандай таснифланади?
2. Ускуналарнинг ҳолати ва сонини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ҳақида сўзлаб беринг.
3. Ускуналардан фойдаланишни ифодаловчи сифат кўрсаткичлари тизими ҳақида нималарни биласиз?
4. Корхоналар қуввати ва улардан фойдаланиш кўрсаткичлари деганда нимани тушунасиз?

Асосий адабиётлар

1. «Давлат статистикаси тўғрисида». Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 2002й., 12 декабр.
2. Госкомпрогнозстат. Государственная программа перехода Республики Узбекистан на принятую в международной практике систему учета и статистики. Утверждена Каб.Мином. Республики, 14 сентября 1994 г. № 344.
3. В.Е.Адамов, Статистика промышленности, Учебник.М. «Финансы и статистика» - 1987.
4. М.Р. Ефимова, Е.Б. Петросова, В.Н.Румянцев, Общая теория статистики, Учебник -М.: Инфра, 1996г.
5. Институт Мировой Экономики и международных отношений. Экономическая статистика в период перехода России к рыночной модели хозяйствования. -М., 1992.
6. Экономическая статистика. Учебник. Под рад. В.М.Проскурянова, М.Н.Фреймунд, М.Р.Этдельман. 3-е изд. -М.: Финансы и статистика, 1983.
7. Статистика рынка товаров и услуг. Учебник. Под.ред.М.Беляевского. -М.: Финансы и статистика, 1995.

ҚУВВАТЛИ МАШИНА ВА УСКУНАЛАР СТАТИСТИКАСИ

8.1. Ўзбекистон Республикаси энергетика хўжалиги ва статистиканинг бу соҳадаги вазифалари

Ўзбекистон Республикаси энергетика хўжалиги моддий неъмат ишлаб чиқаришнинг муҳим тармоғи ҳисобланади. У саноат ишлаб чиқаришнинг мустақил тармоғи (энергетика) ва айрим бошқармаларнинг энергетик хўжалиги йиғиндисидан ташкил топади. Энергетика хўжалиги ҳажми, унинг ўсиш суръати макроиқтисодий ва энергия ишлаб чиқариш ривожланишида муҳим роль ўйнайди.

Ўзбекистон энергетикаси кўйидаги муҳим хусусиятларга эга:

1. Тез ўсиш суръатига.
2. 1958 йилгача ГЭСларни қуриш тез суръатларга эга бўлса, ундан кейинги вақтларда ТЭЦларни қуриш тез суръатларга эга. Йирик ГЭСларни қуриш 6 - 8 йилни талаб қилса, йирик ТЭЦларни қуриш 2-3 йилни талаб қилади.
3. Йирик ГЭС ва ТЭЦлар қурилиши.
4. ГЭСларда катта қувватли турбогенератор ишлатилади. Улардаги турбиналар қуввати 125—300 минг кВт.
5. Ягона энергетик система барпо этилиши ва электр энергияни узоқ масофаларга узатиш.

Юқоридаги хусусиятлар энергетик ускуналар аҳамиятини оғдалайди ва шундан статистиканинг вазифалари келиб чиқади. Саноат корхонасидаги энергетик хўжалик бўйича:

1. Энергетик ускуналар сони ва ҳолатини ўрганиш;
2. Энергетик ускуналар қувватини характерлаш;
3. Энергетик ускуналар иш вақти ва ишлаб чиқарилган энергия ҳажминини аниқлаш;
4. Энергетик ускуналардан фойдаланишни характерлаш;
5. Энергетик ускуналар фойдали ҳаракати даражаларини аниқлашдан иборатдир.

8.2. Энергетик ускуналар классификацияси ва уларнинг қувватлари йиғиндисини аниқлаш

Энергетик машина ва ускуналарнинг вазифаси табиий (сув, шамол, қуёш) энергияни механик энергияга айлантириш ва бир тур энергияни иккинчи тур энергияга айлантиришдан иборат. Корхоналарнинг бундай ускуналари жуда кўп ва хилма-хил (пар

ускуналари, двигателлар, электр аппаратлар, трансформаторлар ва ҳ.к.).

Статистика олдида уларни классификациялаш вазифаси туради, аввало улар ичида двигателлар муҳим ўринни эгаллайдилар. Статистика уларни икки гуруҳга бирлаштиради.

1. Бирламчи двигателлар — булар табиий табиий энергияларни механик энергияга айлантириб берадилар (пар машиналари, сув турбинаси ва ҳ.к.).

2. Иккиламчи двигателлар — булар бир тур энергияни иккинчи турга айлантириб берадилар:

электр генераторлар — механик энергияни электр энергияга;

электр моторлар — электр энергияни механик энергияга;

электр аппаратлар — электр энергияни иссиқлик энергиясига.

Булар ҳақидаги маълумотни sanoat корхоналарининг йиллик статистик ҳисоботидан олиш мумкин (уларнинг сони ва қуввати).

Энергетик ускуналарни характерлайдиган асосий кўрсаткичлардан бири корхона ёки корхоналар гуруҳида ўрнатилган энергетик ускуналари қуввати йиғиндисиدير.

Буни аниқлаш қуйидаги принципал талабларга жавоб бериши керак:

1. Такрорий ҳисоблашга йўл қўймаслик;

2. Механик ва электрик ўтказгичлар қувватини алоҳида аниқлаш;

3. Алоҳида энергетик ускуналар қувватланиш манбаини ҳисобга олиш;

4. Алоҳида корхоналарда ўрнатилган ҳамма қувватларни ҳисобга олиш.

Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда, қувватлар йиғиндиси қуйидагича аниқланади:

$$M_{\text{суммаси}} = M_{\text{бирламчи дв}} + M_{\text{эл. Мот}} + M_{\text{эл. апп.}}$$

Энергетик ускуналарнинг бажарган иши ишлаб чиқарилган ва фойдаланилган энергия ҳажми билан белгиланади ва қуйидаги формула ёрдамида кВт / соатларда аниқланади:

$$Э_{\text{суммаси}} = Э_{\text{бирламчи дв}} + Э_{\text{эл. Мот}} + Э_{\text{эл. апп}}$$

Станцияларнинг ўртача соатлик қувватини аниқлаш учун барча ишлаб чиқарилган қувватлар йиғиндиси станциянинг иш вақтига бўлинади. Унинг иш вақти деб биргича бўлса ҳам двигател ишлаб турган вақтга айтилади. Иш вақтинини аниқлаш учун 24 соатдан унинг ишламай турган вақти айириб ташланади.

Масалан, станцияда 4 двигатель ишлаган. Сутка давомида биринчи двигатель соат 2 дан 10 гача ишлади ва 3500 кВт соат энергия ишлаб чиқарди, иккинчи двигатель 3 дан 11 гача ишлади ва 4800 кВт соат энергия ишлаб чиқарди, учинчиси 3 дан 12 гача ва 17 дан 24 гача ишлади 9800 кВт соат энергия ишлаб чиқарди, туртинчиси эса 13 дан 21 гача ишлади 2400 кВт соат энергия ишлаб чиқарди. Алоҳида двигательлар ва станциянинг умумий бир соатлик қуввати қуйидаги тартибда аниқланади:

$$1) \text{Э} = 3500 \text{ кВт / с} : 8 \text{ соат} = 437,6 \text{ кВт/с.}$$

$$2) \text{Эц дв.} = 4800 \text{ кВт / с} : 8 \text{ соат} = 600 \text{ кВт / с.}$$

$$3) \text{Эц1 дв.} = 9800 \text{ кВт / с} : 14 \text{ соат} = 700 \text{ кВт / с.}$$

$$\text{Э1- дв.} = 2400 \text{ кВт / с} : 11 \text{ соат} = 218 \text{ кВт / с.}$$

$$\text{Э станция} = (3500 + 4800 + 9800 + 2400) : (24 - (2+1)) = 932 \text{ кВт/с.}$$

Энергетик ускуналардан фойдаланишни характерлаш учун қуйидаги сифат кўрсаткичлари системасидан фойдаланилади:

1. Ускуналардан вақт бўйича фойдаланиш.

$$K_{\text{энер. фой-ш}} = \text{Амалда ишланган вақт} / \text{Календарь вақт.}$$

2. Ускуналардан қувват бўйича фойдаланиш (интенсив К)

$$K_{\text{интен. фой-ш}} = \frac{\text{Ўртача соатлик қувват}}{\text{Соатда энг кўп ишчи. мумкин бўлган қувват}}$$

3. Ускуналардан ҳам вақт, ҳам қувват бўйича фойдаланиш

$$K_{\text{тўлиқ. фой-ш}} = \frac{\text{Амалда иш. чиқарилган қувват}}{\text{Энг кўп ишчилар мумкин бўлган қувват}}$$

Маълумки, электр энергияни катта электр станцияларида ишлаб чиқариш фойдали. Шунинг учун электр таъминотини марказлаштириш муҳим роль ўйнайди ва у умуман ишлатилган электр энергияси ичида марказий системадан олинган электр энергияси салмоғини кўрсатади.

Бу коэффициентнинг ўсиши электр энергия ишлаб чиқариш учун ажратилган маблағдан самарали фойдаланилганини билдиради.

8.3. Энергетик баланслар

Энергетик баланслар икки қисмдан ташкил топади: чап қисмида ресурслар: ўнг қисмида ресурслардан фойдаланиш.

Унинг материал балансан фарқи шундаки, унда давр боши ва охирида қолдиқ бўлмайди. Бу баланслар энергиянинг келиш манбалари нималарга сарфланишини аниқлаш имконини бера-

ди. Унинг маълумотларига асосланиб ишлаб чиқаришда фойдаланилган ҳар хил энергиялар ичида электр энергияси салмоғи, йўқотилган энергия ҳажмини ва ундан яхшироқ фойдаланиш заҳирасини аниқлаш мумкин. Энергетик балансларни айрим қорхоналар, алоҳида районлар ва бутунлай макроиқтисодиёт бўйича тузиш мумкин.

Қисқача хулосалар

Республика энергетика хўжалиги моддий нсّمат ишлаб чиқаришнинг муҳим тармоғи ҳисобланади. У саноат ишлаб чиқаришнинг мустақил тармоғи (энергетика) ва айрим бошқармаларнинг энергетик хўжалиги йнғиндисидан ташкил топади. Энергетика хўжалиги ҳажми, унинг ўсиш суръати макроиқтисодиёт ва энергия ишлаб чиқариш ривожланишида муҳим роль ўйнайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ҳозирги кундаги Республика энергетика хўжалиги ва бу соҳадаги статистиканинг вазифалари нималардан иборат?
2. Энергетик усқуналар классификацияси ва уларнинг қувватлари йнғиндисини аниқлаш усуллари.
3. Энергетика хўжалигидан фойдаланишнинг тавсифловчи сифат кўрсаткичларини нималар ташкил этади?
4. Энергетик баланслар.

Асосий адабиётлар

1. Госкомпрогнозстат. Государственная программа перехода Республики Узбекистан на принятую в международной практике систему учета и статистики. Утверждена Каб.Мином. Республики, 14 сентября 1994 г. № 344.
2. Закон Республики Узбекистан: Об иностранных инвестициях, об образовании, о биржах и биржевой деятельности, о дехканском (фермерском) хозяйстве. Новые законы Республики Узбекистан. Вып. 6, Т. Там же. 1994.
3. Чжен, Основы приватизаций, -Т.: Шарк, 1996.
4. Питер Фон Дер Липпе. Экономическая статистика. Учебник. Перевод с нем. издатель: Федеральное статистическое управление Германии. 1995г.
5. Макроэкономическая статистика. Учебник. Под ред. Проф. Кулагиной Г.Д. М., Финансы и статистика, 2000.

МАҲСУЛОТ ТАННАРХИ ВА МОЛИЯВИЙ НАТИЖА КЎРСАТКИЧЛАРИ

9.1. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби ва статистиканинг ислоҳоти

Маълумоти - бўйруқбозликка асосланган тизимдан бозор иқтисодиётига ўтиш бухгалтерия ҳисоби, аудит ва статистикани қайта ташкил этишни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Молия, Макроиқтисодиёт, Статистика вазирликлари ва Давлат Солиқ Қўмитаси томонидан ғарб мамлакатлари бухгалтерия ҳисоби ва статистикаси чуқур ўрганиб чиқилди ва Ўзбекистонда Ҳамдўстлик мамлакатлари орасида биринчи бўлиб, қуйидаги қонунлар ва низомлар қабул қилинди:

1. 1992 йил 9 декабрда Аудиторлик фаолияти бўйича қонун.

2. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи ҳақида низом, 1-илова, 1994 йил 26 март.

Корхоналарининг молия-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлари режаси ҳақида низом, 2-илова 1994 йил 26 март.

3. Давлат статистикаси ҳақида қонун, 1993 йил 2 сентябрь (2002 йил 12 декабр).

Жаҳон андозаларига тўла жавоб берадиган юқоридаги меъриий ҳужжатларга асосланиб, айни вақтда корхоналарининг бухгалтерия ҳисоби, хўжалик фаолияти таҳлили, ички-ташқи аудит ва статистик ишлар олиб борилмоқда.

Корхоналар бухгалтерия ҳисоби асосан 2 қисмга бўлинади:

- ишлаб чиқариш бухгалтерия ҳисоби;
- молиявий ҳолат бухгалтерия ҳисоби.

Ишлаб чиқариш бухгалтерия ҳисобининг вазифаси маҳсулот таннархи бўйича маълумотларни йиғиш ва қайта ишлашдан иборат. Маҳсулот таннархи бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар сирини ҳисобланади, ундан фақатгина бошқариш ходимлари фойдаланишади ва юқори ташкилотларга ҳисобот беришмайди. Ҳар бир корхона ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини ўрганиш учун ўз хусусиятларини эътиборга олган ҳолда махсус ишлаб чиқариш бухгалтерия ҳисобини ташкил этади.

Молиявий ҳолат бўйича бухгалтерия ҳисобининг вазифалари корхонанинг молиявий ҳолатини характерлайдиган маълумот-

ларни тўплаш, уларни қайта ишлаш ва солиқ соҳаси билан ишлашдан иборатдир. Молиявий ҳисобот корхона билан ташқи муҳит (мулк эгалари, кредит берувчилар, таъминотчи ва сотиб олувчилар) орасида боғловчи воситачи ролини ўйнайди ва бу маълумотлар корxonанинг рақобат фаолиятига зарар келтирмайди.

Бухгалтерия ҳисобини 2 қисмга ажратиш бозор иқтисодиётига тўла мос келади.

Бухгалтерия ҳисоби ислоҳотининг асосий элементлари қуйидагилардан иборат:

Бухгалтерия ҳисоби ҳақида қонун;

Ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ва молиявий натижаларнинг ҳосил бўлиш тартиби;

Бухгалтерия ҳисоби стандартлари;

Аудит ҳақида қонун;

Бухгалтерия ҳисоби ҳисобламаларининг режаси ва ҳисоботнинг янги шакллари.

9.2. Маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралда қабул қилинган «Ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг ташкил топиши» тўғрисидаги 54-қарори корxonалар маҳсулоти таннархи ва молиявий ҳолатига сезиларли даражада таъсир кўрсатади:

1. Ишлаб чиқариш харажатлари таркибини бозор иқтисодиёти шароитига мослаштиради.

2. Харажатлар ва молиявий натижаларни аниқлаш 2 босқичда амалга оширилади:

I босқичда корxonаларнинг умумий харажатлари ва даромадлари ҳақидаги маълумотлар тўпланади ва қайта ишланади. Бунда фақат умумий натижалар аниқланиб, солиқ ва солиққа тортиш ҳақидаги қонун талаблари эътиборга олинмайди.

II босқичда корхона фойдасининг умумий ҳажмига солиқ ҳақидаги қонунга мос равишда тузатишлар киритилади.

Бу босқичда умумий фойда суммаси солиқ олинмаган базага айлантирилади. Бунинг баъзи харажат моддалари фойдадан ажратиб ташланади, баъзилари эса келаси давр солиқ базасидан айрилади. Фойдани иккига ажратиш (солиқ тўлагунча ва солиқ тўлангандан сўнг) солиқларнинг қизиқтирувчилик ролини орттиради.

3. Маҳсулот таннархи кўрсаткичлари тузилиши мукамаллашади.

Маҳсулотларни сотишдан олинган фойдани аниқлаш учун сотишдан тушган тушумдан унинг ишлаб чиқариш таннархи айрилади. Бунда ишлаб чиқариш ва сотишни бошқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар корхона фойдаси ҳисобидан қопланади.

4. Корхоналар фаолиятининг самарадорлик кўрсаткичлари икки турга бўлинади:

1) Мутлоқ кўрсаткичлар: маҳсулотларни сотишдан тушган ялпи тушум, сотилган маҳсулот таннархи, ялпи фойда, давр харажатлари, асосий фаолиятдан олинган фойда, молиявий фаолиятдан олинган фойда ёки зарар, фавқулодда фойда ёки зарар, солиқ тўлангунча бўлган фойда, солиқ тўлагандан кейинги соф фойда.

2) Нисбий кўрсаткичлар: барча активлар рентабеллиги, корхона капитали рентабеллиги, сотилган маҳсулот рентабеллиги, бир акция рентабеллиги, корхона барча активларининг айланмиш тезлиги, дебиторлик ва кредиторлик қарзи, ишлаб чиқариш материаллари захиралари.

Бу ҳақдаги маълумотлар «Корхона (ташкилот) сарф-харажатлари тўғрисидаги ҳисоботи» (5-С шакл)дан олинади.

Ишлаб чиқариш харажатларини таснифлаш такомиллаштирилади ва қуйидаги харажат турлари ажратилади:

сотилган маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи;

давр харажатлари;

молиявий харажатлар;

фавқулодда харажатлар.

Бунда кейинги учала кўрсаткич ҳам фойда ҳисобидан қопланади:

• Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи қуйидаги харажатларни ўз ичига олади:

- ишлаб чиқариш материал харажатлари (чиқиндилар айрилади);

- ишлаб чиқариш характеридаги иш ҳақи;

- ишлаб чиқариш ходимлари бўйича ижтимоий суғурта ажратмалари;

- номатериал активлар ва асосий фондлар амортизацияси;

- ишлаб чиқаришдаги бошқа харажатлари.

• Давр харажатлари — ишлаб чиқаришни бошқариш, сотиш, бошқа операцион харажатлар ва ишлаб чиқариш ва бошқаришни ривожлантириш билан боғлиқ бўлган харажатлар.

• Молиявий харажатлар — кредит ресурсларини топиш, қимматбаҳо қоғозлар, валюта операциялари, узоқ муддатли ижара харажатлари ва ҳоказолар.

• Фавқулодда харажатлар — табиий офатлар, урушлар, ва ҳоказолар.

Янги шароитда корхоналарнинг харажат моддалари қуйидагича гуруҳланади:

1. Маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи:

а) бевосита ва билвосита моддий харажатлар;

б) бевосита ва билвосита меҳнат харажатлар;

в) ишлаб чиқариш йўналишидаги бевосита ва билвосита устама харажатлар.

2. Давр харажатлари (янги кўрсаткич):

а) сотиш бўйича харажатлар;

б) бошқариш харажатлари (маъмурий харажатлар);

в) бошқа қўшимча харажатлар ва зарарлар.

3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар:

а) фонизлар бўйича сарфлар;

б) чет эл валюталари курси ўзгариши бўйича кўрилган зарарлар;

в) қимматбаҳо қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш;

г) молиявий фониз ва солиқ бўйича бошқа сарф-харажатлар;

4. Фавқулодда зарарлар.

«Маҳсулот таннархига қўшиладиган маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ҳамда молиявий маблағларни жамлаштириш ҳақидаги низомига асосан бухгалтерия ҳисобига қуйидаги янгиликлар киритилади:

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ташкил этувчи харажатлар иқтисодий моҳиятлари бўйича қуйидаги элементларга ажратилади:

- ишлаб чиқариш материал харажатлари (чиқиндиллар қиймати айриб ташланади);

- ишлаб чиқариш характеридаги меҳнатга тўловлар;

- ишлаб чиқаришда қатнашувчи ходимларнинг ижтимоий суғурта ажратмалари;

- асосий фондларга ва ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлган номатериал активларга амортизация ажратмалари;

- ишлаб чиқаришдаги бошқа харажатлари.

Кўриниб турибдики, янги шароитда маҳсулот таннархига тижорат, умумҳўжалик ва молиявий харажатлар киритилмайди, балки улар ҳар бир даврнинг ўзида корхонага фойда суммаси ҳисобида қопланади ва бу ҳолат мўлқий ҳисоблар тизимида мос келади.

Давр харажатлари корхоналар фаолиятида янги кўрсаткич ҳисобланади. Бу харажатлар бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ эмас.

Буларга ишлаб чиқаришни бошқариш, тижорат, умумхўжалик харажатлари, шу жумладан, илмий-текшириш ва тажриба-конструкторлик харажатлари ҳам киради. Умумхўжалик харажатлари ҳисобланган бу харажатларнинг ҳажми ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми билан эмас, балки даври, вақт билан боғлиқ. Бу харажатлар қўшилиб, пайдо бўлган вақтда қопланиб юборилади:

- бошқариш харажатлари;
- сотиш харажатлари;
- илмий - текшириш, тажриба - конструкторлик харажатлари ва ҳоказолар.

Молиявий фаолият бўйича харажатлар:

- кредит маблағларини топиш ва бериш;
- қимматбаҳо қоғозлар билан ўтказиладиган операциялар;
- валюталар билан ўтказиладиган операциялар;
- узоқ муддатли ижарага олиш ва беришдан ҳосил бўлган

натيجا.

Фавқулодда зарарлар — буларга кутилмаган ҳолда юз берадиган зарарлар киради.

Маҳсулот таннархи таҳлили қўйидаги тартибда амалга оширилади:

- корхона харажатлари таркиби таҳлили;
- маҳсулот таннархи кўрсаткичлари даражаси ва уларнинг динамикаси;
- маҳсулот таннархига таъсир этувчи омиллар таҳлили.

Бу ҳақдаги маълумотларни 5-С шаклдаги йиллик статистик ҳисоботдан олиш мумкин.

Корхонанинг умумий харажатлари динамикаси

Харажатлар	2000 й.	2001 й.	Индекс %
Ҳамма харажатлар	47200	57000	120.8
Шу жумладан:			
а) маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи	35000	42800	122.3
б) давр харажатлари	10600	11400	107.5
в) молиявий харажатлар	1000	2400	240.0
г) фавқулодда зарарлар	600	400	66.6

Жадвалдан кўринишича, корхонанинг ҳамма харажат моддалари 2001 йилда 2000 йилдагига нисбатан ортган, айниқса, молиявий харажатларнинг 2,4 марта ортиши корхонанинг молиявий фаолияти фаоллашганидан дарак беради. Эндиги вазифа ҳар бир модда ичидаги моддачалар динамикасини таҳлил қилишдан иборат (харажатларнинг иқтисодий элементлари ва калкуляция моддалари бўйича).

Амалда маҳсулот таннархининг қуйидаги кўрсаткичлар тизими мавжуд:

- айрим олинган маҳсулот бирлиги таннархи;
- ялпи товар ва сотилган маҳсулот таннархи;
- бир сўмлик товар маҳсулотга қилинган харажат.

Кўрсаткичлар	2000 й.	2001 й.	Индекс %
• Ялпи маҳсулот таннархи	127000	131000	103.1
• Товар маҳсулот таннархи	122600	125000	101.9
• Товар маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи	117000	121200	103.4
• Сотилган маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи	114800	117000	101.9
• Бир сўмлик товар маҳсулотга қилинган харажат (тийиш)	92	85	92.4

Жадвалдан кўриниб турибдики, ялпи товар, сотилган маҳсулот таннархи ортган. Бир сўмлик товар-маҳсулотга қилинган харажат кўрсаткичи эса 7,6% га камайган. Бунинг сабаби шундаки, улгуржи баҳода ҳисобланган товар-маҳсулот ҳажмининг ўсиш даражаси товар-маҳсулот таннархининг ўсиш даражасидан ортиқ бўлган. Бир сўмлик товар маҳсулотга қилинган харажат динамикаси:

$$i_h = \frac{h_1}{h_0} = \frac{85}{92} = 0,924 \text{ ёки } 92,4\% \text{ га тенг бўлган.}$$

Маҳсулот таннархига таъсир этувчи омиллар кудратини ўрганиш учун бир сўмлик товар-маҳсулотга қилинган харажат кўрсаткичидан фойдаланиш лозим. Бу кўрсаткич динамикасига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- айрим олинган маҳсулот таннархининг ўзгариши;
- айрим олинган маҳсулот улгуржи баҳосининг ўзгариши;
- товар-маҳсулот таркибида юз берган структура ўзгаришлари.

Ундаги таъсир даражасини ўрганиш учун қуйидаги индекслар тизимидан фойдаланилади:

$$I_{\text{умумий}} = \frac{\sum q_1 c_1}{\sum q_1 p_1} \cdot \frac{\sum q_0 c_0}{\sum q_0 p_0}; \text{ шу жумладан:}$$

$$I_{\text{таннарх}} = \frac{\sum q_1 c_1}{\sum q_1 p_0} \cdot \frac{\sum q_1 c_0}{\sum q_1 p_0};$$

$$I_{\text{баҳо}} = \frac{\sum q_1 c_1}{\sum q_1 p_1} \cdot \frac{\sum q_1 c_1}{\sum q_1 p_0};$$

$$I_{\text{ассортимент}} = \frac{\sum q_1 c_0}{\sum q_1 p_0} \cdot \frac{\sum q_0 c_0}{\sum q_0 p_0};$$

$$I_{\text{умумий}} = I_{\text{таннарх}} \times I_{\text{баҳо}} \times I_{\text{ассортимент}}$$

Бир сўмлик товар маҳсулотга қилинган харажат кўрсаткичларини ҳисоблаш

Маҳсулот турлари	Маҳсулот ҳажми (дона)		I дона маҳсулот баҳоси (сўм)		II дона маҳсулот таннархи (сўм)	
	БД	ЖД	БД	ЖД	БД	ЖД
	q_0	q_1	p_0	p_1	c_0	c_1
А	800	1000	80	100	70	60
В	500	400	80	60	61	50
В	200	300	20	30	10	20

1. Бир сўмлик товар маҳсулотга қилинган харажат кўрсаткичларини динамикаси

$$J_{\text{умумий}} = \frac{1000 \cdot 60 + 400 \cdot 50 + 300 \cdot 20}{1000 \cdot 100 + 400 \cdot 60 + 300 \cdot 30} \cdot \frac{800 \cdot 70 + 500 \cdot 60 + 200 \cdot 10}{800 \cdot 80 + 500 \cdot 80 + 200 \cdot 20} = \dots = 79,4\%$$

Демак, жорий даврда базис даврга нисбатан бир сўмлик товар маҳсулотга қилинган харажат кўрсаткичи 20,6 % га камайган.

Шу жумладан:

2. Маҳсулот таннархининг ўзгариши

$$J_{\text{таннарх}} = \frac{1000 \cdot 60 + 400 \cdot 50 + 300 \cdot 20}{1000 \cdot 80 + 400 \cdot 80 + 300 \cdot 20} \cdot \frac{1000 \cdot 70 + 400 \cdot 60 + 300 \cdot 10}{1000 \cdot 80 + 400 \cdot 80 + 300 \cdot 20} = \dots = 88,7\%$$

Демак, айрим олинган маҳсулот таннархларининг ўзгариши бир сўмлик товар маҳсулотга бўлган харажат кўрсаткичинини 11,3 % га пасайтирган.

3. Маҳсулот улгуржи баҳосининг ўзгариши

$$J_{\text{баҳо}} = \frac{1000 \cdot 60 + 400 \cdot 50 + 300 \cdot 20}{1000 \cdot 50 + 400 \cdot 60 + 300 \cdot 30} \cdot \frac{1000 \cdot 60 + 400 \cdot 50 + 300 \cdot 20}{1000 \cdot 80 + 400 \cdot 80 + 300 \cdot 20} = \dots = 88,7\%$$

Демак, маҳсулотларга бўлган улгуржи баҳоларининг ортининг ҳисобига бир сўмлик товар маҳсулотга бўлган харажат кўрсаткичи 11,3 % га пасайган.

Товар-маҳсулотлар таркибининг ўзгариши

$$J_{\text{таркиб}} = \frac{1000 \cdot 70 + 400 \cdot 60 + 300 \cdot 10}{1000 \cdot 80 + 400 \cdot 80 + 300 \cdot 20} \cdot \frac{800 \cdot 70 + 500 \cdot 60 + 200 \cdot 10}{800 \cdot 80 + 500 \cdot 80 + 200 \cdot 20} = \dots = 100,9\%$$

Товар-маҳсулотлар таркибининг ўзгариши ҳисобига бир сўмлик товар маҳсулотга бўлган харажат кўрсаткичи 0,9 % га ортган.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, бир сўмлик товар маҳсулотга базис даврда 81,5 тийин, жорий даврда эса 64,7 тийин сарфланган. Демак, харажатлар 16,8 тийин, яъни 20,6 % пасайган. Бундай ҳолатга маҳсулот таннархининг пасайиши ва улгуржи баҳонинг ортиши сабаб бўлган, ассортимент ўзгаришлари эса салбий таъсир кўрсатган.

$$\frac{88,7}{100} * \frac{88,7}{100} * \frac{100,9}{100} = \dots = 79,4\%$$

Бундай таҳлил ҳар бир омилнинг маҳсулот таннарихига бўлган таъсирини аниқлаш имконини беради.

9.3. Фойда кўрсаткичлари

Бу ҳақдаги маълумотларни “Корхона (ташкilot) лар молиявий фаолиятининг асосий кўрсаткичлари тўғрисида” ги йиллик ҳисоботи (1-Ф шакл)дан олинади. Унда фойданинг кўйидаги кўрсаткичлари келтирилган:

1) Маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда = (Маҳсулотни сотишдан тушган тушум – Маҳсулот таннарихи) – (Кўшилган қиймат солиғи + Акциз солиғи)

2) Асосий фаолиятдан олинган фойда = Маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда – (Давр харажатлари + Асосий фаолиятдан олинган фойда ва зарарлар)

3) Молиявий фаолиятдан олинган фойда = Акциялардан олинган дивидендлар + Заёмлардан олинган дивидендлар + Бошқа корхоналардан олинган дивидендлар + Бошқа фондлар + Валюта курсининг ўзгаришидан олинган фойда + Қимматбаҳо қоғозлардан олинган фойда + Ижарага беришдан олинган фойда.

4) Умумий хўжалик фаолиятдан олинган фойда = Асосий фаолиятдан олинган фойда ± Молиявий фаолиятдан олинган фойда ёки кўрилган зарар.

5) Солиқ тўлангунгача бўлган фойда = Умумий хўжалик фаолиятдан олинган фойда ± Кутилмаган ҳодиса-воқеадан олинган фойда ёки кўрилган зарар.

6) Солиқ тўланадиган фойда = Солиқ тўлашгача фойда + (Бухгалтерия фойдаси ва солиқ тўланадиган фойда орасидаги донмий фарқ - Солиқ имтиёзлари).

7) Кутилмаган, лекин айрим ҳоллар туфайли олинган фойда.

8) Соф фойда = Солиқ тўлашгача бўлган фойда – Тўланадиган солиқ ва тўловлар суммаси.

Солиқ оладиган базани аниқлаш учун кўйидаги шартли мисолдан фойдаланамиз, молиявий натижалар бўйича ҳисобот 2000 йил охирига:

1) Сотилган олинган тушум		10000 сўм
2) Сотилган маҳсулот таннархининг ҳисоблаш		
а) материалларга қилинган тўғри харажат		30000 сўм
б) меҳнатга қилинган тўғри харажат		20000 сўм
в) қўшимча харажатлар		5000 сўм
3) Ялпи фойда		45000 сўм
4) Давр харажатлари		10000 сўм
5) Умумий хўжалик фаолиятидан олинган фойда		35000 сўм
6) Бошқа харажатлар:		
а) фонд тўлаш		5000 сўм
7) Валюта курсидан йўқотини		2000 сўм
2000 йил охирига солиқ ҳисоби		
8) Солиқ тўлашдан олдинги фойда	28000 (35000 - (5000 + 2000))	
9) Солиқ тўланадиган фойдага қўшилладиган харажатлар:		
а) пажимоний харажатлар		7000 сўм
б) белгиланган сметада ташқари хизмат сафари		
харажатлари		5000 сўм
10) Солиқ тўлаш учун база	40000 (28000 + 7000 + 5000)	
Моллиявий харажатлар даражаси		40%
У ҳолда: тўланадиган солиқ сўммаси		16000 сўм
У ҳолда: Соф фойда = 12000 (28000 - 16000).		

Солиқ ҳақидаги қонунга мувофиқ балансдаги фойдадан мажбурий тўловлар амалга оширилади.

Балансдаги фойдадан солиқ айириб ташлангач, соф фойда кўрсаткичи ҳосил бўлади.

Фойда кўрсаткичлари корхона иш фаолиятининг мутлоқ самарадорлик даражасини инфодалайди.

Ялпи фойда ҳажмига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- 1) Сотилган маҳсулот ҳажмининг ўзгариши;
- 2) Сотилган маҳсулот таннархининг ўзгариши;
- 3) Сотилган маҳсулот баҳосининг ўзгариши;
- 4) Сотилган маҳсулот таркибининг ўзгариши.

Ялпи фойда ҳажмига бу омилларнинг таъсирини аниқлаш учун қуйидаги индекслардан фойдаланамиз:

$$I_{\text{умумий}} = \frac{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_1}{\sum q_0 p_0 - \sum q_0 c_0}; \quad I_{\text{таннарх}} = \frac{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_1}{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_0};$$

$$I_{\text{сотилган маҳ-т ҳажми}} = \frac{\sum q_1 c_0 \times R_0}{\sum q_0 p_0 - \sum q_0 c_0}; \quad I_{\text{баҳо}} = \frac{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_0}{\sum q_1 p_0 - \sum q_1 c_0};$$

$$I_{\text{ассортимент}} = \frac{\sum q_1 p_0 - \sum q_1 c_0}{\sum q_1 c_0 \times R_0};$$

$$I_{\text{умумий}} = I_{\text{сотилган мах-т ҳажми}} * I_{\text{таннарх}} * I_{\text{баҳо}} * I_{\text{ассортимент}}.$$

Бунда: $\sum q_1 c_0 \times R_0$ - базис давр рентабеллик даражасида жорийи даврда сотилган маҳсулотдан олинган фойда.

Корхона фойдасини ташкил топиши ва ундан фойдаланиши схемаси

Сотилган маҳсулотдан олинган ялпи фойда ҳажмига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш

Кўрсаткичлар	Сумма	Ҳисоблаш усули	№
1	2	3	4
I. Маълумот манбалари			
1. Жорий даврда сотилган маҳсулот жорий давр баҳосида ($\sum q_1 p_1$)	800000		
2. Жорий даврда сотилган маҳсулот жорий давр таннархида ($\sum q_1 c_1$)	600000		
3. Жорий даврда сотилган маҳсулот базис давр баҳосида ($\sum q_1 p_0$)	70000		
4. Жорий даврда сотилган маҳсулот базис давр таннархида ($\sum q_1 c_0$)	66000		
5. Базис даврда сотилган маҳсулот базис давр баҳосида ($\sum q_0 p_0$)	50000		
6. Базис даврда сотилган маҳсулот базис давр таннархида ($\sum q_0 c_0$)		(50000-40000) / 40000	0,25 ёки 25 %
7. Базис давр рентабеллик даражаси (R_0)	40000		
II. Омиллар таъсирини ҳисоблаш			
а) Сотилган маҳсулот рентабеллиги даражасининг жорий даврда базис даврдагига нисбатан ўзгариши ((1-2) / (5-6))		(80000-60000) / (50000-40000)	Ўсиш +10 млн. с. ёки 200%
б) Сотилган маҳсулот ҳажми ўзгаришининг таъсири ((4*0,25) / (5-6))		(66000*0,25) / (50000-40000) = 8250 / 10000	+ 6500 минг сўм ёки 165%
в) Сотилган маҳсулот таннархи ўзгаришининг таъсири ((1-2) / (1-4))		(80000-60000) / (80000-66000) = 20000 / 14000	+ 6000 минг сўм ёки 143%
г) Сотилган маҳсулот баҳоси ўзгаришининг таъсири ((1-4) / (3-4))		(80000-66000) / (70000-66000) = 14000 / 4000	+ 1000 минг сўм ёки 350 %
д) Сотилган маҳсулот таркибининг ўзгариши ((3-4) / (5 * 0,25))		(70000-66000) / (66000 * 0,25) = 4000 / 16500	-12500 минг сўм ёки - 24%

Демак, сотилган маҳсулотдан олинган фойда 10 млн. сўмга ёки 200% га ортган.

Шу жумладан: + 6,5 + 6,0 + 10,0 - 12,5 = 10,0 млн.с. 10,0 = 10,0. ёки ((165/100) * (143/100) * (350/100) * (76/100)) * 100 = 200%
200,0% = 200,0%

9.4. Рентабеллик кўрсаткичлари

Моллия статистикасида мутлоқ миқдор — фойда суммаси билан бир қаторда, нисбий миқдор — рентабеллик даражаси кўрсаткичи ҳам кенг қўлланилади. Бунда корхона фаолиятини ифодаловчи ҳар хил миқдор ва сифат кўрсаткичлари: маҳсулот ҳажми, меҳнат унумдорлиги, маҳсулот таннархи, фойда суммаси ва бошқалар мужассамлашади.

1. Корхонанинг ҳамма активлари рентабеллиги:

$$PA = \text{Соф фойда} / A$$

A - корхона активларининг ўртача йиллик қиймати.

Корхонанинг ҳамма активлари рентабеллиги шу корхона активларига инвесторлар ва кредиторлар томонидан қўйилган ҳар бир сўм неча сўм фойда келтирганлигини ифодалайди.

2. Корхона хусусий капиталининг рентабеллиги:

$PXK = \text{Соф фойда} / XK$; XK - хусусий капиталнинг ўртача йиллик суммаси қиймати (устав капитали + қўшимча капитал + захира капитал + жамғарилган фойда).

Корхона хусусий капитали рентабеллиги хусусий мулк эгалари томонидан қўйилган хусусий капиталнинг ҳар бир сўми неча сўмлик соф фойда келтирганлигини ифодалайди.

3. Сотилган маҳсулот рентабеллиги:

$$CMP = \text{Ялпи фойда} / \text{Сотилган маҳсулот ҳажми} \\ \text{ёки Соф фойда} / \text{Сотилган маҳсулот ҳажми}$$

Сотилган маҳсулот рентабеллиги ҳар бир сўмлик сотилган маҳсулот қанча ялпи ёки соф фойда келтирганлигини ифодалайди.

Олинган конкрет маҳсулот тури бўйича рентабеллик даражаси хом ашё баҳоси, маҳсулот сифати, меҳнат унумдорлиги даражаси, ишлаб чиқаришда сарфланган харажатларга боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқариш фондлари рентабеллиги юқоридаги омиллардан ташқари ишлаб чиқариш потенциалдан фойдаланиш даражасига, носаноат фаолият натижаларига ҳам боғлиқ бўлади. Демак, сотилган маҳсулот даражаси кўрсаткичи умумий рентабеллик даражаси кўрсаткичини тўлдирлади.

4. Ҳорий харажатлар рентабеллиги = $\text{Соф фойда} / \text{Ҳорий харажатлар суммаси}$, қилинган ҳар бир сўмлик харажатга қанча фойда олинганини ифодалайди.

5. 1 акциянинг рентабеллиги :

$$P/A = \text{Соф фойда} / AKo; AKo - \text{муомалага чиқарилган акциялар миқдори}$$

1 акциянинг рентабеллиги компаниянинг муомаладаги ҳар бир акцияси қанча сўм соф фойда келтирганлигини ифодалайди.

Юқоридаги мисолимизда: 1) $PA = \text{Соф фойда} / \text{Активлар}$

нинг ўртача йиллик қиймати = $12000 / 120000 = 0,1$ ёки 10%.

Демак, инвесторлар ва кредиторлар томонидан қўйилган ҳар бир сўм 10 тийиндан соф фойда келтирган.

2) РХК = Соф фойда / Хусусий капиталнинг ўртача йиллик қиймати = $12000 / 70000 = 0,172$ ёки 17,2%. Демак, хусусий мулк эгалари тор/47200 қўйилган капиталнинг ҳар бир сўми 17,2 тийиндан соф фойда келтирган.

3) СМР = Соф фойда / Сотилган маҳсулот ҳажми = $12000 / 100000 = 0,125$ ёки 12,5%.

Демак, ҳар сўмлик сотилган маҳсулот 12,5 тийин соф фойда келтирган.

4) Р/ЖХС = Соф фойда / ЖХС = $12000 / 55000 = 2,218$ ёки 21,8%.

Демак, ҳар бир сўмлик қилинган харажат 21,8 тийин соф фойда келтирган.

5) Р1А = Соф фойда / Муомалага чиқарилган акциялар миқдори = $12000 / 240000 = 0,05$ ёки 5,0.

Демак, корхона томонидан муомалага чиқарилган акциянинг ҳар бир сўми 5 тийиндан соф фойда келтирган.

Ишлаб чиқариш рентабельлиги даражаси таҳлилий фойда таҳлилий каби унга таъсир этувчи омиллар таҳлилий билан охирига сўзлабди. Масалан, маҳсулот рентабельлиги даражасига сотилган маҳсулот таннархи ва унинг баҳоси, корхона активлари рентабельлиги даражасига, оборот маблағларининг айланishi тезлиги ва маҳсулот рентабельлиги даражаси, ишлаб чиқариш фондлари рентабельлиги даражасига фонд талабчанлик даражаси, маҳсулот рентабельлиги таъсир кўрсатади. Корхонанинг жорий харажатлари рентабельлиги даражасига маҳсулот таннархи, баҳоси ва ассортиментининг ўзгариши таъсир этади.

$$I_{\text{умумий жорий харажат}} = \frac{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_1}{\sum q_1 c_1} \cdot \frac{\sum q_0 p_0 - \sum q_0 c_0}{\sum q_0 c_0}$$

Шу жумладан:

$$I_{\text{маҳсулот таннархи}} = \frac{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_1}{\sum q_1 c_1} \cdot \frac{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_0}{\sum q_1 c_1}$$

$$I_{\text{баҳо}} = \frac{\sum q_1 p_1 - \sum q_1 c_0}{\sum q_1 c_1} \cdot \frac{\sum q_1 p_0 - \sum q_1 c_0}{\sum q_1 c_1}$$

$$I_{\text{ассортимент}} = \frac{\sum q_1 p_0 - \sum q_1 c_0}{\sum q_1 c_1} \cdot \frac{\sum q_0 p_0 - \sum q_0 c_0}{\sum q_0 c_0}$$

$$I_{\text{умумий жорий харажат}} = I_{\text{маҳсулот таннархи}} \cdot I_{\text{баҳо}} \cdot I_{\text{ассортимент}}$$

Жорий харажатлар рентабеллигига таъсир этувчи омиллар таъсирини ҳисоблаш (минг сўм)

Кўрсаткичлар	Белги	Сумма
Жорий даврда сотилган маҳсулотга тушум	$\Sigma q_1 p_1$	800
Жорий даврда сотилган маҳсулот таннархи	$\Sigma q_1 c_1$	640
Базис даврда сотилган маҳсулотга тушум	$\Sigma q_0 p_0$	595
Базис даврда сотилган маҳсулот таннархи	$\Sigma q_0 c_0$	490
Жорий даврда сотилган маҳсулотга базис баҳоси бўйича тушум	$\Sigma q_1 p_0$	680
Жорий даврда сотилган маҳсулотнинг базис давр таннархи	$\Sigma q_1 c_0$	560

У ҳолда, жорий харажатлар рентабеллиги индекси

$$I_{\text{жорий харажатлар рентабеллиги}} = \frac{800 - 640}{640} : \frac{595 - 490}{490} = (0,250 : 0,214) \cdot 100 = 116,7 \%$$

Демак, жорий харажатлар рентабеллиги даражаси ЖД да БД га нисбатан 16,7 % га ортган.

Шу жумладан,

1) Маҳсулот таннархи ўзгариши ҳисобига:

$$\frac{800 - 640}{640} : \frac{800 - 560}{640} = (0,250 : 0,375) \cdot 100 = 66,6 \%$$

Демак, жорий харажатлар ҳажмининг ортиши ҳисобига рентабеллик даражаси 33,4 % га камайган.

2) Сотилган маҳсулот баҳоси ўзгариши ҳисобига:

$$\frac{800 - 560}{640} : \frac{680 - 560}{640} = (0,375 : 0,187) \cdot 100 = 200 \%$$

Демак, баҳонинг ортиши ҳисобига жорий харажатлар рентабеллиги даражаси 2 марта ортган.

3) Сотилган маҳсулот таркибининг ўзгариши ҳисобига:

$$\frac{680 - 560}{640} : \frac{595 - 490}{490} = (0,187 : 0,214) \cdot 100 = 87,6 \%$$

Демак, сотилган маҳсулот таркибининг ўзгариши ҳисобига рентабеллик даражаси 12,4 % пасайган.

Демак, 2 та омил: маҳсулот таннархи ва сотилган маҳсулот таннархи рентабеллик даражасига салбий таъсир кўрсат-

ган ва фақат баҳонинг ортиши ҳисобига рентабеллик даражаси ортган.

$$(25-37.5) + (37.5-18.8) + (18.7-21.4) = -12.5 + 18.8 - 2.7 = +3.6\% \\ 0.666 * 2.0 * 0.876 = 1.16 \text{ ёки } 116 \%$$

Корхона (ташкilot) нинг молиявий томондан ишчан фаоллиги даражасини ифодалаш мақсадида қуйидаги кўрсаткичлар аниқланади:

1) Капиталнинг умумий айланиш кўрсаткичи:

$$K_a = \frac{CT}{KK}$$

Бунда: CT — маҳсулотни сотишдан тушган тушум;

KK — корхона капитали; асосий капитал, материал оборот маблағлари, номатериал активлар, муомала фонди.

Капиталнинг умумий айланиши корхона мулкнинг доиравий айланишини тезлатиш натижасидагина эмас, балки жорий даврда капиталнинг нисбий камайиши ва инфляция натижасида баҳонинг ортиши натижасида ҳам ортиши мумкин.

Бу кўрсаткич корхона активига қўшилган ҳар бир сўм қанча маҳсулот сотишга имкон беришини ифодалайди.

2) Дебиторлик қарзининг айланиш даражаси:

$$DA = 365 : \frac{CT}{DK}$$

Бунда: 365 — йилдаги кунлар сони;

CT — маҳсулотни сотишдан тушган тушум;

DK — харидорнинг дебиторлик қарзи.

Бу кўрсаткич харидор корхонага дебиторлик қарзини тўлаш учун неча кун керак бўлишини ифодалайди.

3) Кредиторлик қарзининг айланиш даражаси:

$$KA = 365 : \frac{TH}{KK}$$

Бунда: 365 — йилдаги кунлар сони;

TH — сотилган маҳсулот таннарни;

KK — корxonанинг кредиторлик қарзи.

Бу кўрсаткич корхона ўзининг кредиторлик қарзини тўлаш учун неча кун керак бўлишини ифодалайди.

4) Ишлаб чиқаришдаги материал захираларининг айланиши:

$$M3 = 365 : \frac{TH}{M3}$$

Бунда: 365 — йилдаги кунлар сони;

Тн — маҳсулот таннархи;

МЗ — материал захиралар ҳажми.

Бу кўрсаткич корхонанинг ўз материал захираларини ишлатиб юбориш учун неча кун керак бўлишини ифодалайди.

Юқорида баён этилган кўрсаткичлар менежерлар учун ҳам, инвесторлар учун ҳам муҳим ҳисобланади. Булар орасида энг муҳими капиталнинг умумий айланмиш кўрсаткичи бўлиб, қолган кўрсаткичлар унга боғлиқ бўлади.

Корхона маблағларининг айланиш кўрсаткичлари:

1. Корхона барча активларининг айланиши:

$AA = \text{Сотилдан тушган тушум} / A$; A - активларнинг ўртача йиллик қиймати.

Корхона активига қўйилган ҳар бир сўм неча сўмлик маҳсулот сотишга имкон беради?

2. Дебиторлик қарзи айланиш даражаси: $DA = 365 : \text{Сотилдан тушган тушум} / DK$; DK - харидорларнинг дебиторлик қарзи.

Харидорларнинг дебиторлик қарзларини тўлаш учун неча кун кераклигини ифодалайди.

3. Кредиторлик қарзи айланиш даражаси: $DK = 365 : \text{Сотилган маҳсулот таннархи} / KK$; KK - Корхонанинг жўнатувчиларга қарзи.

Корхонанинг қарзини жўнатувчиларга тўлаш учун неча кун кераклигини ифодалайди.

4. Ишлаб чиқаришнинг материал захиралари айланиши: $MZ = 365 : \text{Сотилган маҳсулот таннархи} / \text{Материал захиралар қиймати}$.

Материал захираларини ишлатиб юбориш учун неча кун керак бўлишини ифодалайди.

Юқоридаги кўрсаткичлар менежерлар учун ҳам, инвесторлар учун ҳам муҳим ҳисобланади. Булар орасида энг муҳими активларнинг 1 - марта айланиш кўрсаткичи бўлиб, бошқалари унга боғлиқ бўлади. Масалан, бизнинг юқоридаги мисол тарзида келтирган корхонамизда:

1. Корхона активларининг айланиши: $AA = \text{Сотилдан тушган тушум} / \text{Активларнинг ўртача йиллик қиймати} = 100000 / 120000 = 0,824$ ёки 82,4%. Демак, корхонанинг активига қўйилган ҳар бир сўм 82,4 тиғин маҳсулот сотиш имконини беради.

2. Дебиторлик қарзининг айланиш даражаси: $DA = 365 : \text{Сотилдан тушган тушум} / \text{Харидорларнинг дебиторлик қарзи} = 365 : 100000 / 350000 = 365 : 0,274 = 365 : 1 / 4 = 91$ кун. Демак, харидорларнинг дебиторлик қарзини тўлаш учун 91 кун керак экан.

3. Кредиторлик қарзининг айланиш даражаси: $ДК = 365 : \text{Сотилган маҳсулот таннархи} / \text{Корхонанинг жўнатувчиларга қарзи} = 365 : 55000 / 150000 = 365 : 0,333 = 365 : 1 / 3 = 122$ кун.

Демак, корхонанинг қарзини жўнатувчиларга тўлаш учун 122 кун керак экан.

4. Ишлаб чиқаришдаги материал заҳираларининг айланиши: $МЗ = 365 : \text{Сотилган маҳсулот таннархи} / \text{Материал заҳираларини қиймати} = 365 : 55000 / 55000 = 365 : 1 = 365$ кун. Демак, корхонада 365 кунлик ёки 1 йиллик материал заҳиралари мавжуд экан.

9.5. Молиявий коэффицентлар

Корхонанинг молиявий ҳолати, ишончлилиги, капитал қўйилмалари, акция сотиб олиш ишончлилиги, таваккалчилик даражаси ва ҳоказоларни аниқлаш мақсадида молиявий коэффицентлар ҳисобланди. Бунинг учун молиявий ҳисобот маълумотлари асос бўлади. Компанияларнинг молиявий ҳисоботларига қўйидагилар киради: компаниялар баланси ва зарарлар ҳақида ҳисобот, капитал ва пул маблағлари ҳақида ҳисоботлар. Молиявий таҳлил икки нуқтаи назаридан қаралади:

1. Корхоналар эгалари томонидан;

2. Инвесторлар, банклар ва мамлакат бюджети томонидан.

Шулар асосида аниқланадиган барча молиявий коэффицентлар 3 гуруҳга бўлинади:

1. Корхоналарнинг маблағларини тўлай олиш қобилиятини аниқловчи коэффицентлар корхоналарнинг жорий молиявий ҳолати ва ишончлилиги даражасини ифодалайди. Бу коэффицентлар корхоналарнинг молиявий таваккалчилик даражасини аниқлаш учун ишлатилади.

2. Корхонанинг жорий тўлай олиш қобилияти кўрсаткичи жорий тўловларнинг активлари билан таъминланиш даражасини ифодалайди. Коэффицент = $\text{Жорий активлар суммаси} / \text{Жорий тўловлар сўми}$.

Унинг суратига ҳамма пул маблағлари, дебиторлик қарзи, товар, материал бойликлар заҳиралари, маҳражга эса, кредиторлик қарзи, узоқ муддатли қарзлар киради.

Коэффицентлар бирдан катта бўлса, нормал, бирдан кичик бўлса ёмон, яъни қобилияти кучсиз ҳисобланади. Коэффицентларнинг сурати билан маҳражи орасидаги айирма капиталнинг соф айланиши деб аталади.

3. Тезкор активларнинг ўрнини қоплаш, коэффицентлар-тезкор активларга омбулардаги жорий материал заҳиралари киради.

Коэф. = Тезкор активлар суммаси / қисқа муддатли мажбуриятлар. Корхонанинг молиявий ҳолатини характерлашда хусусий капитал ва ёлланма капитал нисбати муҳим роль ўйнайди.

Бу кўрсаткичлар узоқ муддатли мажбуриятларнинг лозим бўлган активлар билан таъминланиш даражасини ифодалайди.

Корхона ўз капиталининг узоқ муддатли мажбуриятлар салмоғи:

Коэф. = Хусусий капитал суммаси / (узоқ муддатли мажбуриятлар суммаси + хусусий капитал суммаси).

Узоқ муддатли мажбуриятларга: жўнатувчилар кредитлари, банкларнинг узоқ муддатли кредитлари ва ҳ.к.лар киради. Капиталлаштириш коэффициенти = Муддатли қарзлар / (Муддатли қарзлар + хусусий капитал).

Муддатли қарзларга бир йилдан кам бўлмаган муддатга берилган қарзлар (жўнатувчилар кредити ва ҳ.к.) киради.

II. Самарадорлик коэффицентлари - ресурсларни ишлатиш самарадорлигини ифодалайди ва маблағларнинг ҳаракати устидан назорат олиб боради:

1) Дебиторлик қарзини қайтариш тезлиги = Йил охиридаги ҳамма дебиторлик қарзи / Кредитга сотиш ҳажми ёки 1 - кунлик ўртача нақдга сотиш.

2) Заҳираларни ўртача сақлаш даври йил охирида товар материал қолдиқлар суммаси / 1кунда сотилган маҳсулот таннархи.

3) Заҳираларнинг айланиш коэф. = Барча сотилган маҳсулотлар таннархи / Товар материал бойликлар заҳираси (ўртача йиллик қиймат).

4) Белгиланган активларни қоплаш коэффициенти = Соф белгиланган активлар / Узоқ муддатли қарзлар харажатларни назорат қилиш мақсадида: 1) Бошқариш харажатлари системаси = Бошқариш харажатлари.

Сотиш ҳажми 2) Операцион харажатлар даражаси = Операцион харажатлар суммаси / Сотиш ҳажми.

III. Фойдалилик коэффицентлари - Тижоат (бозор) самарадорлигини ифодалайди.

1) Сотиш рентабеллиги = Соф фойда / Сотиш ҳажми;

2) Хусусий капитал фойдалилиги = Соф фойда / Хусусий капитал (акционер капитали + тақсимланмаган фойда).

3) Барча капитал фойдалилиги = Соф фойда / Активлар барчаси (жорий ва узоқ муддатли).

4) Баъзи активлар фойдалилиги = Соф фойда / Активлар барчаси.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон Республикаси Молия, Макроиқтисодиёт, Статистика вазирликлари ва Давлат солиқ қўмитаси томонидан ривожланган мамлакатлар бухгалтерия ҳисоби ва статистикаси чуқур ўрганиб чиқилди ва Ўзбекистонда Ҳамдўстлик мамлакатлари орасида биринчи бўлиб, қуйидаги қонун ва низомлар қабул қилинди:

1. Аудиторлик фаолияти бўйича қонун. 1992 йил 9 декабрь.

2. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи ҳақида низом, 1-илова, 1994 йил 26 март.

3. Корхоналарнинг молия-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби сўрашлари режаси ҳақида низом. 2-илова 1994 йил 26 март.

4. Давлат статистикаси ҳақида қонун. 2002 йил 12 декабрь.

Жаҳон андозаларига тўла жавоб берадиган юқоридаги мессёрини хужжатларга асосланиб, айни вақтда корхоналарнинг бухгалтерия ҳисоби, хўжалик фаолият таҳлили, ички ва ташқи аудит ва статистик ишлар олиб борилмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркибини санаб беринг.

2. Амалийётда рентабеллик даражасининг қандай турлари қўлланилади?

3. Жорий харажатлар рентабеллигига таъсир этувчи омиллар таъсири қандай ҳисобланади?

4. Сотилган маҳсулотдан олинган ялпи фойда ҳажмига таъсир этувчи омиллар ҳақида нималарни биласиз?

5. Корхона маблағларининг айланиш кўрсаткичлари ҳақида гапириб беринг.

Асосий адабиётлар

1. А.Ф.Ревенко. Промышленная статистика в США. Учебник. -М.: Статистика, 1991.

2. В.Е.Адамов, Статистика промышленности, Учебник. -М.: Финансы и статистика, 1987.

3. Қ.Ҳамдамов, У.Маҳаммадалиев. Микроиқтисод асослари. -Т.: Уқитувчи, 1994.

4. Э.Эгамбердиев. Микроиқтисодиёт асослари. -Т.: Уқитувчи, 1995.

5. А.Улмасов, М.Шарифхўжаев. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: Мехнат, 1995.

6. Госкомпрогнозстат. Главный вычислительный центр. Узбекистан 1991-1995гг. Информационный справочник.

7. В.Ф.Максимова. Микроэкономика. Учебник. -М., 1996.

8. Малые предприятия. Учет, налоги и отчетность. -М.: ИНФРА. 1996.

9. Справочник директора предприятия. (Под ред. М.Г.Лапусты). -М.: ИНФРА. 1996.

10. Экономическая статистика. Учебник. Под ред. В.М.Проскурянова, М.Н.Фреймунд, М.Р. Этдельман. 3-е изд. -М.: Финансы и статистика, 1983.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Госкомпрогнозстат. Государственная программа перехода Республики Узбекистан на принятую в международной практике систему учета и статистики. Утверждена Каб. Мин. Республики, 14 сентября 1994 г. № 344.

2. Закон Республики Узбекистан: О земле, о собственности, об аренде. Новые законы Республики Узбекистан. Сборник нормативных актов. Вып. I, -Т.: Адолат, 1991.

3. Закон Республики Узбекистан: О банках и банковской деятельности, о разгосударствлении и приватизации. Новые законы Республики Узбекистан. Вып. 5, -Т., Там же 1993г.

4. Закон Республики Узбекистан: Об иностранных инвестициях, об образовании, о биржах и биржевой деятельности, о дехканском (фермерском) хозяйстве. Новые законы Республики Узбекистан. Вып. 6, -Т., Там же. 1994.

5. Финансовое законодательство Республики Узбекистан. Т. Т-10 1994-96гг.

6. Законодательство Республики Узбекистан о внешнеэкономической деятельности. -Т.: Шарқ, 1995.

7. Таможенное законодательство Республики Узбекистан. -Т.: Шарқ, 1995.

8. Создание и организация деятельности предприятий, сборник нормативных актов. -Т.: Шарқ, 1995.

9. И.Каримов. Узбекистан: национальная независимость, экономика, политика, идеология. Том I, -Т.: Узбекистон, 1996.

10. И.Каримов. Наша цель: свободная и процветающая Родина, соч. Том II, -Т.: Узбекистон, 1996.

11. И.Каримов. По пути создания. Соч. Том III, -Т.: Узбекистон, 1996.

12. И.Каримов. Родина священная для каждого. Соч. Том III, -Т.: Узбекистон, 1996.

13. В.А. Чжен, Основы приватизаций. -Т.: Шарқ, 1996.

14. И.Гатаулин. Справочник налогового инспектора. (Сборник нормативных документов). -Т., Издательство народного образования, 1995.

15. Питер Фон Дер Липпе. Экономическая статистика. Учебник. Перевод с нем. Издатель: Федеральное статистическое управление Германии, 1995.

16. В.М.Гальперин, С.М.Игнатъев, В.И.Моргунов. Микроэкономика. Том I, Санк-Петербург, Экономическая школа, 1994.

17. Экономика и статистика фирм. Учебное пособие. Под. Ред. Проф. Ильеновой С.Д. -М.: Финансы и статистика, 1996.

18. А.Ф.Ревенко. Промышленная статистика в США. Учебник. -М.: Статистика, 1991.
19. В.Е.Адамов. Статистика промышленности. Учебник. -М.: Финансы и статистика, 1987.
20. К.Хамдамов, У.Махаммадалиев. Микроиқтисод асослари. -Т.: Уқитувчи, 1994.
21. Э.Эгамбердиев. Микроиқтисодиёт асослари. -Т.: Уқитувчи, 1995.
22. А.Улмасов, М.Шарифхўжаев. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: Мехнат, 1995.
23. Госкомпрогнозстат. Главный вычислительный центр. Узбекистан 1991-1995гг. Информационный справочник.
24. В.Ф.Максимова. Микроэкономика. Учебник. -М., 1996.
25. Малые предприятия. Учет, налоги и отчетность. -М.: ИНФРА, 1996.
26. Справочник директора предприятия. (Под ред. М.Г.Лапусты). -М.: ИНФРА, 1996.
27. Каримов И.А. 15 февраль 2000 йил. Олий Мажлисда сўзлаган нутқи.
28. Микроиқтисодиёт ва Статистика Вазирлигидан олинган маълумотлар.
29. Экономика и статистика. -Т., 1999.
30. Зохидова Х. Қишлоқ хўжалиги статистикаси. -Т., 1980.
31. Статистика сельского хозяйства. -М., 1990.
32. Журавлева М. Практикум по статистике сельского хозяйства. -М., 1990.
33. Гозулов А. Статистика сельского хозяйства. 1985.
34. Экономическая статистика. Учебник. Под ред. В.М.Проскурянова, М.Н.Фреймунд, М.Р.Этдельман. 3-е изд. -М.: Финансы и статистика, 1983.
35. Макроэкономическая статистика. Учебник. Под ред. Проф. Кулагиной Г.Д. М., Финансы и статистика.
36. М.М.Новиков, И.Е.Теслюк. Макроэкономическая статистика. Часть I и II. Учебное пособие, Минск, Изд. БГЭУ, 1996.
37. Госкомстат СНГ. Национальные счета в переходный период. -М., 1983.
38. М.Р.Ефимова, Е.Б.Петросова, В.Н.Румянцев. Общая теория статистики. Учебник, -М.: ИНФРА, 1996.
39. Институт Мировой Экономики и международных отношений. Экономическая статистика в период перехода России к рыночной модели хозяйствования. -М., 1992.
40. Теория статистики. Под. Ред. Проф. Р.А. Шмойловой. -М.: Финансы и статистика, 1996.

41. Е.Ф.Барисов. Экономическая теория. -М, 1996.
42. Г.И.Рузавин. Основы рыночной экономики. «Банки и биржи», Изд.объед. ЮНИТИ, 1996.
43. Мировая экономика и международные отношения. РАН. Экономическая статистика в период перехода России к рыночной модели хозяйствования. -М., 1992.
44. Экономическая статистика. Учебник. Под рад. В.М.Проскурянова, М.Н.Фреймунд, М.Р.Этдельман. 3-е изд. - М.:Финансы и статистика, 1983.
45. Статистика рынка товаров и услуг. Учебник. Под.ред. М.Беляевского. -М., Финансы и статистика, 1995.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I боб. «САНОАТ СТАТИСТИКАСИ»НИНГ ОБЪЕКТИ, ПРЕД- МЕТИ, МЕТОДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.....	6
1.1. «Саноат статикаси» ва унинг бошқа иқтимоий фанлар билан алоқаси.....	6
1.2. «Саноат статистикаси»нинг ўрганиш объекти.....	6
1.3. «Саноат статистикаси»да ҳисобот бирлиги ва кузатиш бир- ликлари.....	7
1.4. «Саноат статистикаси»нинг предмети ва усули.....	8
Қисқача хулосалар.....	10
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	10
Асосий адабиётлар	10
II боб. САНОАТ МАҲСУЛОТИ СТАТИСТИКАСИ.....	11
2.1. Саноат маҳсулоти ҳақида тушунча ва унинг тайёр бўлиш жараёни.....	11
2.2. Саноат маҳсулоти ҳажмини аниқлаш усуллари.....	12
2.3. Саноат маҳсулоти ҳажмини аниқловчи қиймат кўрсаткич- лари тизими.....	18
Қисқача хулосалар.....	19
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	20
Асосий адабиётлар	20
III боб. САНОАТ МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ СТАТИСТИКАСИ... 21	21
3.1. Корхона ходимларининг сони ва таркиби статистикаси... 21	21
3.2. Ишчи кучи ҳаракати статистикаси..... 22	22
3.3. Иш вақти баланси ва унинг статистикаси таҳлили..... 23	23
Қисқача хулосалар..... 26	26
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 26	26
Асосий адабиётлар	27
IV боб. САНОАТДА МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИ СТАТИСТИ- КАСИ.....	28
4.1. Меҳнат унумдорлиги ва уни ўстириш омиллари..... 28	28
4.2. Меҳнат унумдорлигини аниқлаш усуллари..... 29	29
4.3. Меҳнат унумдорлиги индекслари..... 30	30
4.4. Меҳнат унумдорлиги ва иш вақти..... 35	35

Қисқача хулосалар.....	37
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	37
Асосий адабиётлар	37

V боб. АСОСИЙ ФОНДЛАР СТАТИСТИКАСИ..... 38

5.1. Асосий фондлар ҳақида тушунча ва статистика вазифалари.....	38
5.2. Асосий фондларни таснифлаш.....	38
5.3. Асосий фондларни баҳолаш.....	39
5.4. Асосий фондлар эскириши, амортизация суммаси ва меъри.....	40
5.5. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш.....	43
Қисқача хулосалар.....	47
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	47
Асосий адабиётлар	47

VI боб. АЙЛАНМА ФОНДЛАР СТАТИСТИКАСИ..... 48

6.1. Айланма фондлар таркибини статистик ўрганиш.....	48
6.2. Айланма фонд ҳажмини ва айланишини ўрганиш.....	49
6.3. Бир бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш учун қилинган харажат.. ..	50
Қисқача хулосалар.....	54
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	54
Асосий адабиётлар	54

VII боб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАШИНА ВА УСКУНАЛАР СТАТИСТИКАСИ..... 55

7.1. Ишлаб чиқариш ускуналари ва уларнинг таснифлари... ..	55
7.2. Ускуналарни ҳолати ва сонини характерловчи кўрсаткичлар.....	55
7.3. Ускуналардан фойдаланишни характерловчи сифат кўрсаткичлар тизими.....	57
Қисқача хулосалар.....	61
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	61
Асосий адабиётлар	61

VIII боб. ҚУВВАТЛИ МАШИНА ВА УСКУНАЛАР СТАТИСТИКАСИ..... 62

8.1. Ўзбекистон Республикаси энергетика хўжалиги ва бу соҳа.....	
--	--

даги статистика вазифалари.....	62
8.2. Энергетик ускуналар классификацияси ва уларнинг йи- ғиндисини аниқлаш.....	62
8.3. Энергетик баланслар.....	64
Қисқача хулосалар.....	66
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	66
Асосий адабиётлар	66

**IX боб. МАҲСУЛОТ ТАННАРХИ ВА МОЛИЯВИЙ НАТИЖА
КЎРСАТКИЧЛАРИ..... 67**

9.1. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби ва статис- тиканинг ислоҳоти.....	67
9.2. Маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби.....	68
9.3. Фойда кўрсаткичлари.....	74
9.4. Рентабеллик кўрсаткичлари.....	78
9.5. Молиявий коэффициентлар.....	83
Қисқача хулосалар.....	85
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	86
Асосий адабиётлар	86

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ..... 87

CONTENTS

Introduction.....	5
PART-I. The object, subject methods and tasks of the course industrial statistics.....	6
1.1. Industrial statistics and its relations with other subjects.....	6
1.2. Learning objects of industrial statistics.....	6
1.3. Reporting and measuring units of industrial statistics	7
1.4. The subject and methods of industrial statistics.....	8
Brief conclusions.....	10
Questions for discussion and control.....	10
Main literature.....	10
Part-II. Statistics of industrial products.....	11
2.1. Essence of industrial product and its preparation process.....	11
2.2. Types of determining the volume of industrial product.....	12
2.3. System of indicators for determining the volume of industrial product.....	18
Brief conclusions.....	19
Questions for discussion and control.....	20
Main literature.....	20
Part-III. The statistics of industrial labor resources.....	21
3.1. Number of firm's employees and their staff statistics.....	21
3.2. Labor movement statistics.....	22
3.3. Working time balance and its statistical analysis	23
Brief conclusions.....	26
Questions for discussion and control.....	26
Main literature.....	27
Part-IV. The statistics of labor efficiency in industry.....	28
4.1. Labor efficiency and the factors of developing it.....	28
4.2. Methods of determining the labor efficiency.....	29
4.3. Indexes of labor efficiency.....	30
4.4. Labor efficiency and working time.....	35
Brief conclusions.....	37
Questions for discussion and control.....	37
Main literature.....	37